

Kapocs

A Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet folyóirata

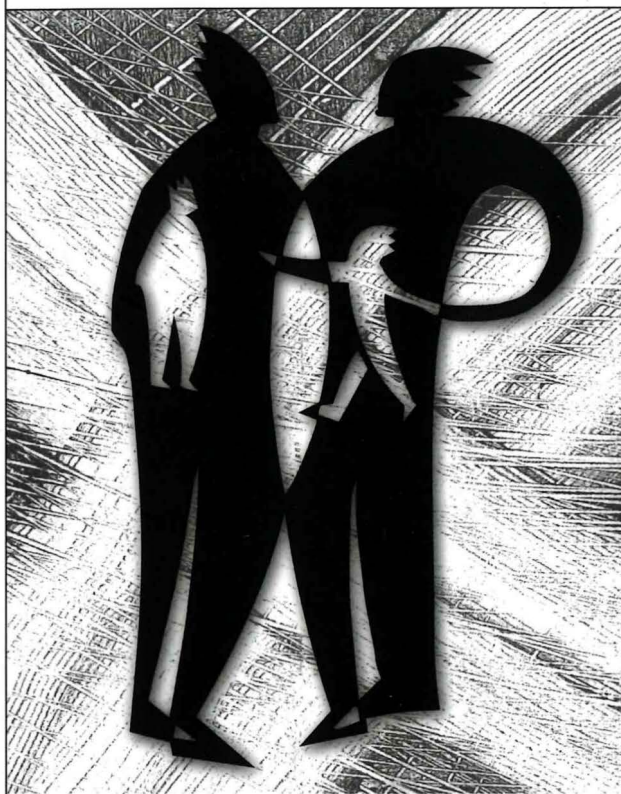
VII. évf. 5. szám 2008. október

A kirekesztés diskurzusáról

2

A foglalkoztathatóság javításáról

24

A kistérségi társulásokról

34

A KEF-kézikönyvről

56

A Szakember-Szakember
Vonalról

58

38

Dr. Hüse Lajos

A kirekesztés diskurzusa¹

A társadalmi egyenlőtlenséget számos tényező hozza létre, majd tartja fenn, többnyire generációkon keresztül. Az egyenlőtlenségből bizonyos társadalmi rétegeknek, szereplőknek konkrét hasznuk származik (vö. Gans 1992), vagy előnyösebb pozíciókba jutnak a társadalmi-gazdasági versenyben, ezért érdekük fűződik az egyenlőtlenségi rendszerek fenntartásához. Ezen érdekek egyebek mellett a kirekesztés stratégiáján keresztül érvényesíthetők, amely így egyszerre válik az egyenlőtlenség fenntartásának eszközévé és újratermelőjévé.

Az egyenlőtlenség okai közül ezért kiemeljük a kirekesztést – illetve a kirekesztettséget –, mert nem csupán oka, hanem eszköze is az egyenlőtlenség fenntartásának. A kirekesztés jól körülhatárolható, komplex viselkedésben nyilvánul meg, amely elkülöníti az egyenlőtlenség egyéb (kulturális, materiális) okaitól. Jellemző a kirekesztésre továbbá az, hogy a negatív sztereotípiák, a stigmatizálás kialakulásán keresztül olyan helyzetekben is megnyilvánul, ahol egyébként a szereplők jószándékúak, nem kirekesztők, illetve nincsenek tudatában annak, hogy az elterjedt sztereotípiák befogadásával kirekesztő magatartást és kommunikációt tanúsítanak.

Jelen tanulmányban a kirekesztés technikáira koncentráltunk. A többségi társadalom – a hatalomban lévők, a munkahelyek felett rendelkezők (munkáltatók), és a munkahelyeket az adott versenyhelyzetben betöltők – körében felvett interjúk szövegét elemeztük abból a szempontból, hogy milyen erővel működik a kirekesztés ideológiáját erősítő kommunikáció a romákkal szemben. A kirekesztés diskurzusának ismerete lehetővé teszi a segítő szakemberek számára, hogy beazonosítsák a helyi társadalomban működő diszkriminációt, értelmezzék a rejtett, vagy kevésbé rejtett üzeneteket, és ennek leküzdésére közösségi munkát végezzenek.

A *social exclusion* kifejezést Lenoir használta először, a *Les Exclus* c. tanulmányában, 1974-ben. Lenoir szerint az Európai Unióban elsősorban a társadalmi védelmező rendszerből való kirekesztést jelenti az, hogy egyes hátrányos helyzetű csoportok „átcsúsznak” a szociális

hálón (Hobcraft 2007). A magyar kifejezés tükörfordítása a *social exclusion* fogalmának, ennek ellenére nem fejezi ki teljes körűen az angol megfogalmazás jelentését. A *social exclusion* jelentéstartalma leginkább a *társadalmi kirekesztés*, *társadalmi kirekesztődés*, valamint *társadalmi kirekesztettség* fogalom-hármassal érzékeltethető, ezért ezek mindegyikét használjuk a külföldi szakirodalmak pontos értelmezése érdekében.

A társadalmi kirekesztés összefügg az elidegenítettséssel és jogfosztottsággal, de hatással van rá a társadalmi státusz, iskolai végzettség és az életminőség is, valamint, hogy ezek hogyan hatnak bizonyos lehetőségek elérhetőségére (Szalai 2002). A társadalmi kirekesztés alanyai lehetnek olyan egyének vagy csoportok, melyeket más egyének vagy csoportok rekesztenek ki valamilyen oknál fogva (pl.: a zsidókat a náci Németországban), akár tudatos cselekedetekkel is, illetve lehetnek olyan egyének vagy csoportok, melyek társadalomból való kirekesztésüket saját maguk kívánják (pl.: egyes zárt közösségek egy adott társadalomban).

Kutatási célok, anyag és módszer

Ahogy azt a tanulmány elején említettük, alapvető feltevésünk az, hogy a társadalmi egyenlőtlenségi rendszer a társadalom jelentős rétegei számára kézzelfogható előnyökkel jár, ennek következtében tudatosan vagy tudattalanul, de közreműködnek az egyenlőtlenségi rendszer fenntartásában. Amennyiben a valamekkora hatalommal rendelkező társadalmi rétegek tartósan fenntartják az alsóbb rétegekkel szembeni kirekesztő magatartásukat (pl. a jellemzően a középosztály által „uralt” közoktatás révén), úgy olyan helyzetet tudnak konzerválni, amelyben a társadalom egy jelentős rétegével nem kell versenyezniük a jobb munkahelyekért – vagy egyáltalán „a” munkahelyekért. A rendszerváltást követően formálódó Magyarország a versengés országa lett, ahol azonban sokaknak fűződik érdekük ahhoz, hogy ne legyen olyan nagy tolongás a pályán.

Ebből a szempontból három lényeges csoportot vizsgálhatunk meg: magukat a kirekesztetteket, a többségi társadalom munkavállalóit és a munkáltatókat.

Amikor a kirekesztés ideológiájáról beszélünk, akkor egy olyan általános, mindenütt jelen lévő eszmerendszerre gondolunk, amely mindenkihez elér, és ennek során az egyén élethelyzetétől, valamint az attitűdjain átszűr – olykor megcenzúrázott – tapasztalataitól függően befogadásra, vagy elutasításra talál. A kirekesztés ideológiája eléri a különféle

társadalmi csoportokat – ám mivel ezen csoportok más és más érdekekkel jellemezhetőek, feltételezhető, hogy a kirekesztő ideológia másféle viselkedésre ösztönöz.

Úgy véljük, hogy a kirekesztettek esetében a kirekesztő ideológia a visszahúzódást, reményvesztettséget, lázadást és az alternatív megélési módok keresését ösztönzi, akár anélkül is, hogy a kirekesztett csoportok egyes tagjainak konkrét tapasztalatai lennének a kirekesztésről.

A klasszikus kirekesztő magatartás a középosztálybeli munkavállalóktól várható, hiszen nekik ugyancsak kézzelfogható előnyük származik abból, ha ezáltal a munkaerő-piaci – vélt vagy valós – versenyben előnyöket biztosíthatnak maguknak.

Ezzel szemben a munkáltatók – elvileg – abban érdekeltek, hogy a lehető legjobb munkaerőt biztosítsák vállalkozásaik számára. Esetükben elvárható egyfajta józanság, elvárható, hogy felismerjék pl. a roma munkavállalók alkalmazásában rejlő potenciális előnyöket (alacsony bérköltség, az ún. „3D-munkák” elvállalása², gyenge érdekvédelem, stb). Ugyanakkor nem várható el az, hogy a romákról szociológiai, antropológiai ismeretekkel rendelkezzenek, így a tényyszerű adatok helyett a munkáltatók is – kisebb-nagyobb részben – a kirekesztés ideológiája által széles csatornákon kommunikált információk hálóján szűrik meg saját tapasztalataikat. A megbízhatatlan, munkakerülő, bűnözésre hajlamos roma sztereotípiája pedig arra sarkallja a munkáltatókat, hogy előzetes etnikai szelekcióval csökkentsék annak a veszélyét, hogy nem megfelelő, sőt, kártékony munkavállalót engedjenek be a kapuk mögé (munkaerő-piaci diszkrimináció mechanizmusára később még visszatérünk). Ennek következtében a munkáltatók esetében vélhetően találunk majd nagyon elzárkózó – és egyben komoly ideológiai kommunikációs késlettel rendelkező – személyeket, valamint a kirekesztés ideológiájától kevésbé átszínezett gondolkodású, nyitottabb munkáltatókat.

Feltevéseink hipotetikus megfogalmazásban:

- A kirekesztés ideológiája mindenkit elér, ám az az egyének társadalmi státuszától függ, hogy mire és milyen mértékben használják fel a „kommunikációs muníciót”.
- A kirekesztetteket az ideológia bizonyos mértékű befogadása jellemzi, melyből rezignáltság, reményvesztettség fakad.

- A munkavállalókra a versenyhelyzetből kifolyólag a kirekesztés ideológiájára való nyitottság jellemző.
- A munkáltatókat piaci érdekek fűzik ahhoz, hogy reálisan döntsenek a lehető legjobb munkaerő felvételekor, ezért esetükben gyakoribb lesz a nem-kirekesztő gondolkodás. Mások előzetes etnikai szelekcióval védekeznek a romákban megtestesülő fenyegetések ellen, mely viselkedést ugyancsak leírhatunk közgazdasági modellel.

Vizsgálódásunk során a kommunikáció „világát” céloztuk meg, így adva volt a kommunikációt legfinomabban mérő – egyéni és fókuszcsoporthoz – interjú, mint módszer. A kirekesztés ideológiájának a romákra gyakorolt hatását korábban felvett fókuszcsoporthoz interjúk alapján, másodelemzéssel vizsgáltuk. Ez két fókuszcsoporthoz jelent (1. és 2.).

A munkavállalók vizsgálatához két fókuszcsoporthoz toboroztunk. A csoportok közötti alapvető különbség az, hogy az egyiknek a tagjai napi szinten, a lakóhelyükön közvetlenül érintkeznek idegen romákkal (3. fókuszcsoporthoz), a másik csoport tagjai pedig jobbra ismerős – munkatárs – romákkal érintkeznek (4. fókuszcsoporthoz). Ez utóbbi tagjai továbbá jelenleg munkaviszony mellett felsőfokú tanulmányokat végeznek, még hozzá szociális területen. Tanulmányaik során romológiai ismereteket is szereztek. Ezek a tényezők előzetes elvárásaink szerint eltérő eredményekhez vezetnek majd. Bár nyilván lenne jelentősége, a vizsgálati anyag és módszer nem alkalmas arra, hogy e különbség kialakításában külön-külön vizsgáljuk meg az „idegen roma – munkatárs roma” faktort, illetve a szociális-romológiai ismeretek faktorát.

A munkáltatók esetében célszerűbbnek láttuk az egyéni interjúk felvételét. Különösebb kutatás-módszertani indokot nem kerestünk ehhez, pusztán az a tény dominált, hogy az igen elfoglalt munkahelyi vezetőket, a vállalkozások tulajdonosait nem tudtuk volna egy asztalhoz leültetni, hiszen mindnyájukkal igen hosszas egyeztetés után találtunk csak az interjú felvételére alkalmas időpontot. Ez természetesen azzal jár, hogy a megkérdezettek között nincs interakció, nem alakulhat ki a megerősítés légköre (amely a fókuszcsoporthoz esetében akár egészen szélsőséges vélemények kimondását is elősegítheti), sem az álláspontok árnyalását, alaposabb kifejtését elősegítő vita. Ezért várhatóan az egyéni interjúkban megfogalmazott vélemények „éle” tompább lesz. Másrészt a munkahelyi vezetők vélhető

tájékozottsága, általánosan használt szókészlete, kommunikációs gyakorlata „lefedti” az esetlegesen alkalmazott kirekesztő kommunikációt. Mindösszesen kilenc fővel készítettünk így interjút – tulajdonosok, cégvezetők illetőleg személyzeti ügyekért (HR; human resourcement, azaz emberi erőforrás) felelős vezetők –, közülük több olyanval, akiknek munkahelye „tradicionálisan” foglalkoztat romákat.

Az elemzésbe összesen 30 főt vontunk be (21 fő a fókuszcsoportokban, 9 fő egyéni interjú során).

A kirekesztés diskurzusának hatása a roma kirekesztettekre

Általánosságban véve elmondható, hogy a roma munkavállalók rendkívül kilátástalannak ítélik meg a helyzetüket. Elbeszéléseiket, személyes történeteiket áthatják a másoktól hallott kudarc történetek, melyek felerősítik saját kudarcélményeiket. Esetükben valódi kilátástalanságról beszélhetünk, egyfajta *gödör-perspektíváról*, amelyből nincs kiút, és még a gödör pereme is elérhetetlen számukra. A romák életérzését legjellemzőbben egyik tiszadobi interjúalanyunk fogalmazta meg:

„Boldogság a sírban lesz. Itt Magyarországon talán nem lesz.” (2. fókuszcsoport)

A felnőtt roma munkavállalók képzetlenek, túlnyomórészt még az általános iskolát sem fejezték be. Az abszolút képzetlen munkavállalók a nyílt munkaerőpiac igen szűk szegmensében képesek csupán elhelyezkedni, miközben a feketegazdaság (jellemzően a mezőgazdaság és az építőipar) némi megélhetés mellett a totális kiszolgáltatottságot teremti meg számukra. A jelenleg sokat kritizált segélyezési rendszer csapdaként működik, amennyiben szaggatott munkaerő-piaci jelenlétet biztosít számukra a közmunka-programokban, illetőleg a gazdasági túlélési technikákat a feketegazdaságra nyitja rá, ezzel eltávolítja a roma munkavállalókat a nyílt munkaerő-piacról (Kemény és Janky 2003). A közmunkák és a feketemunkák közös jellemzője az alacsony kereset, melynek lehetősége is csupán időlegesen áll fenn. Az előítéletesség általában véve is megnehezíti, sőt, valójában ellehetetleníti a roma munkavállalók helyzetét. Saját élményeik durva pofonként érik őket:

„Ha a [...] gyárba bemegy felvételre, megkérdezik mi a származása. Mondom magyar állampolgár vagyok. Nem úgy kérdezzük! Telefonon megkérdezik mi a származás... ha azt mondja, hogy roma származású, már betelik [az állás].” (1. fókuszcsoporthoz)

Miután az állami gondozottak között hazai létszámukhoz képest jócskán túlreprezentáltak vannak jelen a roma gyermekek és fiatalok, a romák munkaerő-piaci hátrányaihoz sok esetben hozzácsapódik még a családnélküliség, a természetes támogatórendszer hiánya:

„Nem úgy jön össze, ahogy szeretnénk, mert hiába álmodunk, ha ezek a tények, meg ezek a dolgok nem jönnek össze. Mi mindig hátrányban vagyunk, és nekünk mindig nehezebb lesz. Egyrészt azért, mert a családból kiesünk, a család úgy nem támogat minket, mintha ott nőttünk volna köztük fel... Hiába akarunk olyan szakmát, ami jó, ha ránk néznek, és azt mondják, hogy nem kellünk. Egyrészt hiába akarunk és törnénk fel, amikor lenyomnak minket. Hiába kapaszkodunk, mert kapaszkodnánk...” (2. fókuszcsoporthoz)

Érdekes megfigyelni a kirekesztettség kommunikációját! Interjúalanyunk tényként fogalmazza meg köreinek általános tapasztalatát – nem kellünk, hiába akarunk –, miközben az interjú során számos esetben arról beszéltek a fókuszcsoporthoz tagjai (többek között az idézett interjúalany is), hogy milyen módon lehet megkapaszkodni. A megkapaszkodás személyes élményét azonban még ugyanazon beszélgetésen belül felülírja a kirekesztettség lehangoló közösségi élménye.

Az előítéletes gondolkodással igen könnyű azonosulni. Azonban ez az azonosulás a belső energiák elvesztéséhez vezet, egy tehetetlen állapothoz, amelyben az egyén önmagát zárja el a lehetőségektől, melyeket – immár a mások jogosnak vélt értékítélete által is megerősítetten – elérhetetlennek vél:

„A legrosszabb az egészben az, hogy nekünk bizonyítani háromszor annyit kell, mint az átlagembernek. Egyrészt azért, mert az emberek mitőlünk félnek [...] meg is kérdeztem, hogy ezt miért lássák így, és sajnós az az igazság, hogy valamilyen szinten igazuk van. Mert hogyha én is kívülről nézem a dolgokat, akkor az ember itt mit tanul? Semmit.” (2. fókuszcsoporthoz)

A kirekesztettség állapotában kiemelt szerepet kapnak a *kijáró, közbenjáró személyek*. A megoldást kereső „forgatókönyvekben” megjelenik a célcsoport problémáit, ám egyúttal előnyös tulajdonságait is jól ismerő személy – egyúttal a többségi társadalom magas presztízsű, jó kiállású, karizmatikus alakja –, aki mintegy hidat képez az akadályok felett, hogy a lehetőségeiben korlátozott célcsoportok átkelhessenek rajta a munkahelyek irányába. A fókuszcsoporthoz elképzeléseiben a megoldás kívülről érkezik, legyen az garanciavállalás vagy közbenjárás, miközben a kirekesztettek – elfogadva a kirekesztés diskurzusának üzeneteit – a bénult csodavárás állapotába süppednek.

Érdekessége ennek a kijáró-garanciavállaló szerepnek, hogy a roma csoportok esetében (ide értve az állami gondozottak javarészt roma származású tagjait) megfogalmazódik a kétség, hogy lenne-e egyáltalán olyan „magyar”, aki a romákért kiáll. A roma fókuszcsoporthoz alkalmasabbnak találnának erre a szerepre egy külföldit. Viszont maguk közül való romát semmiképpen sem!

A kirekesztés diskurzusa a többségi munkavállalók körében

Előzetes feltevéseinknek megfelelően megvizsgáltuk, hogy vajon milyen módon működik a kirekesztés diskurzusa a munkaerőpiacon versenyhelyzetben lévő, többségi munkavállalók esetében.

A két fókuszcsoporthoz *kontrolljellemezői* – azaz közös tulajdonságai –, hogy az etnikai többség tagjai alsó-középosztálybeli munkavállalók, akik munkaerő-piaci pozícióik megerősítése céljából munkavégzés – vagy aktív álláskeresés – mellett tanulmányokat folytatnak. A nemet és az életkort nem alkalmaztuk toborzási szempontként, a képzések jellemzői miatt azonban szinte kizárólag női csoportokat tudtunk toborozni (tíz nő és egy férfi). A csoportok közötti alapvető különbség, azaz a *törésjellemző* a romákkal való érintkezés. A 3. csoport tagjai az utcán találkoznak – alapvetően idegen – romákkal, valamint gyermekeik révén az iskolában. Csupán a csoport egy tagja áll munkakapcsolatban romával. A 4. csoport több tagja munkakapcsolatban áll romákkal, illetőleg terepgyakorlatokon találkoznak velük, mint ügyfelekkel. A másik törésjellemző a tanulmányok jellege: a 3. csoport általános munkaerő-piaci készségjavító képzésen, míg a 4. csoport romológiai kurzusokat is tartalmazó szociális felsőfokú képzésben vesz részt.

Ez utóbbi törésjellemzőből fakadóan előzetesen azt vártuk, hogy a 4. fókuszcsoporthoz esetében gyengébb előítéleteket találunk. Elvárásunkat részint a csoport tagjai által elsajátított romológiai ismeretekre alapoztuk, hiszen feltételeztük, hogy a tudományosan igazolt ismeretek gyengíthetők, vagy le is rombolhatják a legendákon alapuló sztereotípiákat, a lerombolt sztereotípiák következtében pedig gyengül az előítéletes gondolkodás. Másrészt feltételeztük, hogy a szociális képzésben részt vevő hallgatók pályaválasztásában olyan személyes motivációk játszanak szerepet, mint az altruizmus, a másokért vállalt „szolgálat” értéke, valamint az elesettek iránti segítő attitűd. Feltételezésünket szakirodalmi adat is alátámasztja (Fónai és Fábrián 1999).

A roma gyermekek iskolai integrációjáról élesen megoszlanak a két csoportban kirajzolódó vélemények. Úgy tűnik, hogy a fókuszcsoporthoz törésjellemzői azonnal kézzelfogható véleménykülönbségekhez vezetnek.

A 3. fókuszcsoporthoz egyöntetűen az a vélemény alakult ki, hogy az intézményi integráció nem jó, több kárt okoz, mint amennyi – esetleges – haszna lenne. Az érvek kezdetben meglehetősen tudományos színezetűek voltak, sőt, egy szakértőre való hivatkozás mögé is bebújik a kirekesztés gondolata. A Szakértő – főleg, ha tudományos fokozata is van – hiteles forrásnak fogadható el, és a hiteles forrásból származó információt a befogadónak nem kell mérlegelniük, nem kell kritikus szemmel megvizsgálniuk, nem kell meglévő ismereteikhez, világképükhöz igazítani... egyszerűen csak el kell fogadni, mint egyetlen igaz valóságot (Pratkanis és Aronson 1992). Még akkor is így van ez, ha a hiteles forrást a kommunikátor torzán, töredékesen idézi, vagy annak szövegkörnyezetéből kiragadva, akár az eredeti szándéknak teljességgel ellentmondó állítást fabrikál belőle. Így a Szakértőre hivatkozva állítják, hogy ezeket a végletesen lemaradt, gyenge képességű, magatartászavaros roma gyerekeket nem lehet az átlagosak közé berakni, hiszen nincs az a pedagógus, aki képes lenne ilyen körülmények között felzárkóztatni őket.

De nézzük csak meg, vajon miféle felzárkóztató képzést adhatnánk azoknak a roma gyerekeknek, akiket nem lehet csak úgy beültetni a „normális” képességű gyerekek közé! Talán a korai fejlesztés területén kereshetjük azt a pontot, amikor a leghatékonyabbak lehetünk?

„Most visszamegyek az intézménybe, a bölcsődébe. Itt is volt most egy olyan dolog, hogy uniós pályázattal bővítették a bölcsődénket és egy új rész épült, és egy rész belőle speciális csoport.”

Kérdező: *„Az mit jelent?”*

„Azt, hogy halmozottan hátrányos, tehát fogyatékos [...] Nem nagyon, egy-két gyerek fogyatékos. És hát országosan mindig azt szajkózzák, hogy nem szabad őket szegregálni, integrálni kell őket, tehát, hogy velük együtt. [...] De ez nem jó, mert egy csoportba tizennégy-tizenöt gyermek van egy gondozónőre, most akkor el lehet képzelni, hogy akinek kisgyereke van, hogy egy két-három éves gyermekkel egyedül is elég nehéz, nemhogy tizennégy-tizenöt!”

Kérdező: *„De, ahogy most végiggondolom, hogy ha már két-három gondozónő lenne, akkor már lehetne integrálni?”*

„Hát végül is felváltva vagyunk [annyian].”

Kérdező: *„Ha találnék három gondozónőt, akkor lehetne integrálni?”*

„Igen, igen... és nem is nagyon szeretné a többi gyerek szülője, hogy az ő gyereke odakerüljön a sérült gyerekek közé.”

Kérdező: *„Tehát itt kifejezetten sérült gyerekekről van szó, és nem cigány gyerekekről.”*

„Nem, volt már szükség, azt sem szívesen vették, volt már cigány gyerek, nem szívesen vették.” (3. fókuszcsoport)

Úgy tűnik, ez sem járható út. Egyrészt ehhez nincs elég szakember, és nem is nagyon van szükség arra, hogy több szakember legyen – hiszen akkor erre már nem lehetne többé hivatkozni. Aztán országosan szajkózzák a (korai) integráció fontosságát, de hát ahogyan azt mindenki tudja, az igazán fontos és helyes dolgokat nem kell szajkózni. Az integráció érvrendszere gyorsan a partvonalra küldhető, mint a hozzá nem értők által szajkózott ostobaság. A kirekesztő kommunikáció pedig tovább erősödik „a témában leginkább érintettek” álláspontjának ismertetésével: a „normális” gyermekek szülei nem szeretnék, ha csemetéik sérült gyermekek közé kerülnének, azt pedig, hogy már bölcsődés koruktól romákkal keveredjenek... hát azzal is van elég gond.

A bölcsődei integrációt ellenző idézetben megtalálható a kirekesztés ideológiája, amely éppen a beszéd – a vita, meggyőzés – által válik élővé. Thomson azokat a diskurzusokat nevezi ideologikusan működőnek, melyek a társadalmi egyenlőtlenség mintáit és az egyenlőtlen hatalmi viszonyokat legitimálják, rögzítik (idézi Tileagă 2005: 37). A nyilatkozó

mindamellettt igyekszik kívülállóként fogalmazni, nehogy az előítéletesség vádja érje, és rögvest három – rajta kívül álló –, igazán elfogadhatónak számító tényezőt emel ki a bölcsődei szintéren működő kirekesztés magyarázatára, sőt, igazolására.

A kirekesztés ideologikus kommunikációjában megfogalmazódik, hogy kár erőltetni az integrációt. Lényegében minden arra mutat, hogy a roma gyerekek integrálhatatlanok:

„Nagyon sokan vannak [cigány gyerekek], igen, de nagyon sok probléma is van velük, az biztos, nagyon sok probléma. Visszabeszélnék, meg, ó nagyon... felnőtteknek mennek. Igen. De annak ellenére, hogy ilyen a példa, nem jó szülői példát lát, és a család is, szinte putris környezet van, lehet értelmes gyerek, és nem látja a [jó] példát és lehet, annak ellenére, mert lehet, ilyen is van. Hogy ő szorgalmas, ki akar ebből a körből törni... és szorgalmas, és ez sikerül is neki.” (3. fókuszcsoport)

Persze nem mindegyik roma gyerek elvetemült kis gazfickó. Hiszen aki akar, aki szorgalmas, annak sikerülhet a kitörés. A józanság jut szóhoz ebben a véleményben. Senki sem állítja, hogy a roma gyerekek egyöntetűen képtelenek a beilleszkedésre, sőt, lám csak, vannak kivételek is! Az általánosításnak itt helye nincs, hiszen az általánosítás előítéletes lenne. Ugyanakkor a kivételek hangsúlyozása biztosítja azt, hogy mindannyian pontosan értsük: a kivétel bizony mindig *kivételes* esemény marad. A kivételes eseményeken túl a hétköznapi valóság azonban a problémák valósága, a be nem illeszkedés valósága.

Az előzőekben összegyűlt egy kisebb csokor vélemény, melyeket most összevethetünk egymással. Ezen összevetés okán csupán egyetlen, az interjúk során el nem hangzott, provokatív kérdést szeretnénk feltenni: Ha a roma gyerekek lemaradásuk és viselkedésük okán nem kerülhetnek be olyan osztályokba, ahol normálisan lehet tanítani, akkor miért megnyugtató és elfogadható az, hogy bezzeg aki akar, aki szorgalmas, az *így is* ki tud törni a kirekesztettségéből?

Az interjúkban találtunk erre a kérdésre is választ:

„Nem jó az integráció. Tehát... én ennek iszom a levét, tehát nekem... én nagyon humánus voltam a roma kérdésben, amíg el nem kezdtem tanítani. Én úgy voltam vele, hogy igenis integráljuk őket, meg ilyen. Csak amikor személyes kontaktusba kerültem, és egy órát nem

lehet... tudtam megtartani normálisan egy osztályban, ahol ilyen gond volt, na akkor kezdtem én egy kicsit azt mondani, hogy valami baj van, és nem feltétlenül csak a gyerekekkel! Én sose csak a gyereket látom, tehát egyébként is teljesen mindegy, hogy kiről van szó, akár magyar gyerekről, akár roma gyerekről, sose csak a gyerek, mert a gyerek mögött mindig ott vannak a szülei. És... és... és... a gyerekből az jön ki, hogy otthonról miket hoz. Tehát olyan a szülő is, hogy amikor pedagógussal is beszélek, hogy baj van a gyerekekkel, mert szemtelen, rendetlen, vagy ilyesmi, akkor mondja, hogy nincs kivel beszélni. Tehát ez már olyan, hogy az ember mondja, hogy nincs kivel beszélni, tehát otthonról hozza, úgyhogy az iskolarendszert hiába reformálnánk meg, meg lennének szuper roma pedagógusok, meg mindenki ott menne, hogy igen... A gond ott kezdődne, lehet, hogy reggel meg kéne őket sikálni, tisztítani, megmutatni, hogy ez a kés, villa, vécépapír. És akkor úgy. De amikor hazamegy, akkor megint ugyanaz van, tehát, az egész családi miliő, ami már... Egy kolleganő mondta, hogy neki volt egy cigánygyerek tanítványa, akinek otthon a szekrényt eltűzelték, mert annyira nem volt mit. És ezzel meg mihez kezd az ember? [...] Igen, a parkettafelszedés, meg mik vannak. Amikor próbálnak ugye az önkormányzatok segíteni, aztán... két év múlva lelakják a házat. Tehát nem, nem olyan egyszerű ez, tehát hogy integráljuk be a roma gyerekeket, amikor nincs meg, tehát otthonról sem ezt hozza, és nem fogják otthonról sem támogatni, mert nem fogják, az anyja azt mondani, hogy...” (3. fókuszcsoport)

Összefoglalhatjuk a választ: azért lehet elfogadni a romák kirekesztettségét, mert *ők* nem is akarnak beilleszkedni. A gyerek sem – ugyan „*teljesen mindegy, hogy kiről van szó, akár magyar gyerekről, akár roma gyerekről*”, de az azért tisztán kiolvasható a szövegből, hogy itt mégiscsak a romákról van szó –, a szülei sem. A támogatás sem elég, mert *ők* azzal nem tudnak élni, csak visszaélni. *Ők*, a romák, nem is akarják igazán, hogy integráljuk őket.

A vélemény egyértelműen azt a képet sugallja, hogy a jelenlegi kirekesztő gyakorlat nem vádolható azzal, hogy kirekesztő lenne. Vád egyedül a romákat érheti – és éri is a nyilatkozó részéről –, hiszen a diszkriminációt *ők* maguk okozzák.

Nézzünk egy kicsit jobban a szavak mögé! Az előzőekben kimondva – és javarészt kimondatlanul – megfogalmazódott egy helyes és követendő rend, amely az *értelmes viselkedést* szabályozza. Miközben ez a *morális rend* megfogalmazódik, párhuzamosan kibontakoznak azok a kommunikációs elemek, melyek a romák másságát, kívülállóságát illusztrálják. A kirekesztés diskurzusában a romák kívül helyezkednek a morális rendben. Nem

kívül *rekednek* – nem áldozatok, nem elszenvedői a folyamatnak –, hanem kívül *helyezkednek*, maguktól, önként. A felelősség egyértelműen az *övék*. A többségi társadalom részéről megmutatkozik a legjobb szándék, hogy segítséget adjon, ám a romák destruktív magatartása minden szinten és életkorban megmutatkozik. Ez a magatartás elítélendő – és a fókuszcsoport tagjai meg is hozták ezt az ítéletet.

Mint azt korábban említettük, a 4. fókuszcsoport véleménye élesen eltér a 3. fókuszcsoportétól. Bizonyíthatóan a törésjellemzőként beállított faktorok – „idegen roma vs. munkatárs roma”, illetve a szociális-romológiai ismeretek – okozzák ezt a véleménykülönbséget.

Eleinte, a roma gyerekek iskolai integrációjáról beszélgetve, ebben a csoportban is megfogalmazódott egy negatív vélemény:

„Hát szerintem, van náluk egy alapvető probléma, hogy nem akarnak, hogy dolgozzanak... Érttem ezt a gyerekre is, mivel ez öröklődik. Hát figyelj, a gyerek, amit lát a szülőtől [...] amit a szülőtől lát a gyerek, tehát, hogy ő nem jár dolgozni, tehát, hogy mi inspirálja őtet? Tehát én, én beszélgettem gyerekekkel, mivel nekem anyósom tanított ilyen iskolába, és neki is az volt a véleménye, hogy semmi nem inspirálja abban, hogy ő küzdjön valamiért, mivel ő nem látja a szülőktől.” (4. fókuszcsoport)

Az óvatos ismerkedési körben kialakult csendes, „hallgatózó” hangulat azonnal megtört az iménti mondatoktól. A heves vita során azonnal kiderült, hogy a nyilatkozó magára marad a véleményével. A másik fókuszcsoportnál létrejött dichotómia – a „mi” (magyarok) és „ők” (romák) – ennél a csoportnál egyelőre esélyt sem kapott arra, hogy körvonalazódjék. Ellenben hamar közmegegyezés alakult ki arról, hogy az előző vélemény igaz, ám nem a romák esetében (úgymond genetikusan), hanem minden családban, legyen az roma, vagy nem roma.

A roma gyermekek iskolai integrációja egyértelmű, jól megfogalmazott támogatást kap a fókuszcsoportban. A konkrét példa, amelyet a csoportban körüljártunk, a megyeszékhely nemrégiben bezárt, szegregált iskolája, és az ott tanuló gyermekek sorsa volt³.

„Kezdjük ott, hogy baj van a Huszár-teleppel, ott! Nézz meg egy vidéki iskolát, nézz meg egy ny-i iskolát, nézz meg egy ny-i iskolát, nézd meg egy pici falu iskoláját! [...] Mert az én gyerekeim óvodás koruktól kezdve cigány gyerekekkel játszottak, és ott nőttek fel [...], és soha semmi problémájuk nem volt cigány gyerekekkel [...] Azért, mert pici koruktól kezdve úgy működik ez, mert semmilyen előítélettel a pici gyermek, semmilyen előítélettel nem rendelkezik, a szülő nem tanította előítéletre, mert nem cigányoztunk otthon soha, mert nem mondta, hogy azzal a gyerekekkel nem jössz haza, mert az cigány, mert miért ne jöhetnél, mert ugyanolyan tiszta, ápolat, rendes, tehát miért ne lehetne vele együtt hazajönni?” (4. fókuszcsoport)

Baj van a Huszár-teleppel, hangzik el a nyilatkozatban. A szöveg háttéréből és a „bajos Huszár-teleppel” szembeállított példákból tisztán látszik, hogy mire gondolt a nyilatkozó. Baj az, ha a roma gyerekek szegregált roma iskolába járnak, mert a többségi társadalom nem tanul meg velük együtt élni, és ők sem tanulnak meg a többséggel együtt élni. Az integráció a 4. fókuszcsoport szerint is áldozatokkal jár – minél erőteljesebb volt a korábbi szegregáló gyakorlat, az áldozat annál fájdalmasabb –, ám ebben a kommunikációban az integráció áldozata nem a többségi társadalom gyermeke (és szülei), hanem a roma gyermek:

„Az integrálásnak a finom kis attitűdjei hiányoznak. A gyereket oda bedobják. Maradjunk ennél, tehát a guszevi gyereket, beszéljünk most egy gyerekről, beszéljünk cigány gyerekről, bedobják a [belvárosi iskolába], most ott van egy közeg, egy környezet, aki kézzel-lábbal tiltakozik ellene, az előítéletek, az általánosítás az már rögtön ugye bennük van.” (4. fókuszcsoport)

Hogy mennyire átgondolt ez a vélemény, illetve, hogy hol is vannak benne azok a „finom kis attitűdök”, azt egy látszólag hajszálla ugyanolyan vélemény mutatja meg igazán. A korábban kisebbségbe került csoporttag elmondja:

„...könyörgöm a guszevi iskolából berakni egy gyereket egy [belvárosi] általános iskolába?! Hát rémálom a bekerülő gyerek számára, az ottani gyerekek számára, az ottani gyerekek szülei számára és a pedagógus sem tud vele mit kezdeni! [...] tehát nekem olyan tapasztalatom van, mert nekem a lányommal, az osztályba bekerült egy ilyen, és nem tud vele mit kezdeni sem a pedagógus, aki mellett ül nem hagyja tanulni, zavarja a tanulásban, abszolút az a véleményem, hogy visszahúzó erő.” (4. fókuszcsoport)

Finoman megfogalmazott előítélet – hiszen a nyilatkozó korábban már megégette magát egy nyíltabb kommunikációval. De azért kimondja, hogy a Huszár-telepről bekerült gyermek visszahúzó erő, akinek ugyan rémálmai vannak a számára is idegen helyzettől, ugyanakkor ő „egy ilyen”, aki zavaró tényező, akivel semmit sem lehet kezdeni. Mennyire más ez a gondolat, mint az ezt megelőző, a roma gyermekekért aggódó!

A véleményét ily módon megfogalmazó csoporttag ismét magára marad. A fókuszcsoport többi résztvevője elfogadja a bemutatott helyzetet valósnak, nem vitatja, hogy a roma gyerek problémát okoz, ugyanakkor a felelősséget – amely az előző nyilatkozatban még a roma gyermek vállát nyomta – egyértelműen áthelyezik egy „megfelelőbb vállra”:

„Megfelelő pedagógiai segítséggel szerintem be tudnak integrálódni.” (4. fókuszcsoport)

„Elmondtam ugyanazt, mint O., hogy egy megfelelő pedagógus és szülő partnerviszonyal sokkal több esélyük van az integrációra, a beilleszkedésre, mint hogy ha ők külön szegregáltan maradtak volna. Természetesen nem rövid folyamatról van szó, ez hosszabban tartó, ki kell, hogy forrja magát.” (4. fókuszcsoport)

Konkrét példával alátámasztható a partnerségi szemlélet, a partnervizony ereje. Az alábbi vélemény magvát a pedagógusszerep alkotja. Megjelenik benne egyfelől a helyzettel megbirkózni képtelen „áldozat” pedagógus, illetve a partneri viszonyt kereső pedagógus. Az összevetésből a nyilatkozó szerint ez utóbbi kerül ki győztesen.

„Na most elég sok cigánygyerek odakerült [az iskolába], és az én kisfiamnak az osztályába is bekerült három ilyen gyerek. [...] A szülői értekezleten is elmondta a tanár néni, hogy egyszerűen nem tud mit kezdeni a gyerekekkel, ez egy cigánygyerek, és abszolút nem alkalmazkodik, órán kétpercenként feláll, ha neki úgy tetszik, akkor bevágja az ajtót, ha neki úgy tetszik, kimegy, ha úgy tetszik, akkor bekapcsolja a számítógépet órán, és ő nem tud vele mit kezdeni. [...] A [másik] tanár néni egy következő alkalommal már elmondta, hogy – mivel két tanár néni tanítja –, a tanár néni semmit nem tud vele kezdeni, tehát az ő óráján ezt csinálja [a gyerek]. De ő megtalálta vele a hangnemet és most már olyan hatással van rá, hogy elérte azt nála, hogy a gyerek szépen ül, figyel, megcsinálja a házi feladatot, ezt nagyon tudni kell.” (4. fókuszcsoport)

A problémát körbejárva ebben a fókuszcsoporthoz is sorra került a szülői szerep. Az első kör a felelősségé:

„A szülői értekezleten mindenki ott volt, az ő [a roma gyerek] anyukája nem volt. Ahogy az szokott lenni... Hát gondolom, nem érdekli a gyerek. Szerintem a gyereke is ilyen, mert, ha érezné, hogy a szülője egy kicsikét is előveszi, elbeszélget vele, vagy komolyabban leül és elmagyarázza neki, hogy ő is úgy álljon a dolgokhoz, akkor szerintem, akkor lehetne ezen valamennyit csiszolni.” (4. fókuszcsoporthoz)

A kirekesztés mechanizmusának egyik kulcsa a romák – fogyatékosok, melegek, zsidók, arabok stb. – megszemélyesítése. Ideáltipikus alakja a koszos, bűdös, tisztátalan és rossz szándékú figura, amely megkönnyíti a kirekesztő ideológiával való azonosulást. Azonban ha ez a megszemélyesített „másik” esendő, akkor a kirekesztés ideológiájának elfogadása, támogatása igen rossz fényt vet a diskurzus résztvevőire.

Úgyhogy a második kör – ebben a csoportban – a roma szülő megértése volt:

„Na most ez a Ny-ról érkező cigány anyuka... és akkor itt még lehet utalni arra, hogy munkanélküliség és képtelenség és bármi! Képzeljétek el magatokat, hogy tudod, hogy olyan helyre kell elmenned, ahol meg kellene jelenned, de nem tudsz tisztességesen felöltözni, mert esetleg nincs miből, meg a fene egye meg, tisztában vagyok azzal, hogy ez a nyavalyás kölk tudom, hogy rossz, nem tud beilleszkedni, és izé! És ez az anyuka nem tud erőt venni magán, hogy levetkőzze a szégyenérzetét, a megaláztatottságát, hogy akkor is megyek a gyerekem érdekében, ha már egyszer oda került abba az iskolába, mindegy, hogy milyen ruhám van, de tiszta és elmegyek és felvállalom azt, hogy a gyerekem nem jól viselkedik, és izé, és megpróbálok rá megoldást találni...” (4. fókuszcsoporthoz)

Mennyire más ez a kép! A 3. fókuszcsoporthoz kirekesztő diskurzusában a roma szülő élehetetlen, destruktív elem, aki csak rossz példát mutathat a gyermekének – ezzel szemben a fenti idézetből egy olyan édesanyát ismerhetünk meg, aki küszködik a saját problémáival, a nyomorúsága miatti szégyenérzet és a szülői felelősség között vergődik. Nem derül ki a véleményéből, hogy mi lenne a helyes döntés, csak felveti, hogy helyzetek vannak, belső konfliktus van. A megértés igényét generálja.

A roma gyermekek iskolai integrációjának konkrét tapasztalatait megvizsgálva rátértünk arra a kérdésre is, hogy *milyenek a romák általában*. Milyen tulajdonságaik vannak, illetve ezek a tulajdonságok végtére is milyen helyet jelölnek ki nekik a társadalomban? Eleinte úgy tűnt, hogy a megkérdezettek véleménye megfelel a semleges – nem ellenséges, nem romantikus – romológiai toposzoknak:

„...ők szeretnek csapatokba lenni, zenélni, énekelni, mert a kultúrájukhoz hozzátartozik, legalábbis úgy tudjuk, hogy hozzátartozik a cigány kultúrához a zene.” (3. fókuszcsoport)

De amikor megpiszkáltuk:

Kérdező: *„Ez a kultúra nem illeszthető be a magyar kultúra közé? Vagy ez ilyen nagyon elkülönült dolog?”*

„Nem különült el, de mégis másabb, hát... A magyar kultúra is igen sokrétű, és egy integrálódott kultúra, mert egy nagyon sokrétű kultúra, csak ez a közösség nagyon nehezen oldódik bele, mert nagyon ragaszkodik a saját kulturális hagyományaihoz, és nagyon ragaszkodik a saját életszemléletéhez, és nagyon nehéz őket átbillenteni.” (3. fókuszcsoport)

„Igénytelenek. Mindig van mondjuk kivétel, de ők nem is akarnak kitörni ebből a kultúrából.” (3. fókuszcsoport)

A megfelelő szavakat keresgélve, de mégiscsak kimondásra került a kettősség. A „mi kultúránk” morálisan elfogadható, szemben az „övékével”, amelyhez olyan nagyon ragaszkodnak. Pedig a romák – be nem illeszthető – kultúrája az igénytelenség kultúrája. Mégis ragaszkodnak hozzá, ezáltal önként rekesztődnek ki a többségi társadalomból. A magyarázatot hallgatva felmerülhet bennünk az a kérdés, hogy vajon a „kultúra” kifejezés mindkét esetben – a „miénk” és az „övék” – ugyanazt az általános értelmezést kapja-e... vagy a romák kultúrája alatt a nyilatkozó egy illendőségből ki nem mondható jelentéscsoportot ért? Az „ő kultúrájuk” érzékelhetően pejoratív, akárcsak a „kisebbség” megnevezés használata – mögötte cinkos összekacsintás.

Nem csupán a kultúrával van gond. A megkérdezettek úgy látják, a romák alapvetően mások, mint a „magyarok”:

„Más a vérmeérsékletük, az biztos. A vérmeérséklet, meg a mentalitás.” (3. fókuszcsoport)

A másféle vérmeérséklet, másféle mentalitás említése önmagában akár egy „semleges másság” kimondása is lehetne. Ugyanakkor a témát jobban kibontva nagyon konkrétan megnevezésre kerül, mit érthetünk a romák esetében más vérmeérsékleten:

„...igen, ráverik az ajtót. Én meg az egész osztály megkapta, amikor szóltam, hogy ugyan már vegyen egy kicsit visszább a hangnemből, hogy az egész családomat, engem, meg az osztálytársait felakasztja! Ez negyedikben. [...] Az a baj, hogy nemcsak legenda, hanem tényleg van okunk rá [félni]. A szegény tanár, aki elütötte a gyereket és agyonverték [...] a tiszavasvári.” (3. fókuszcsoport)

A vélemények nem légből kapottak. A fókuszcsoportban szinte mindenkinek van saját rossz tapasztalata. Nem vizsgálható, hogy az egyes rossz tapasztalat mögött mi áll, nem látjuk a másik – a roma – motivációit, indulatainak okát, mint ahogyan ezeket nagy valószínűséggel az adatközlő sem vizsgálta, vizsgálhatta. Tény, hogy a személyesen megélt negatív élmények, baljós történetek valós félelmeket tükröznek, amely aztán lebonthatatlan, monolit tömbbé cementálja a romáktól való elzárkózás igényét. Minden romát beleértve.

„Hát nekem is volt általános iskolában padtársam, de én is elkaptam a tetütől elkezdve mindent tőle, velem is kötekedtek, leköpdöstek, pedig nem szóltam hozzájuk [...] Tehát nem tudom, hogy miért érzik ezt a késztetést, olyan, mintha meg akarnák mutatni, hogy ők is valakik, vagy én nem tudom. Igen, mert ők is érzik, hogy kivel lehet, meg kivel nem. Olyanokat is megcsináltak Nyírbátorban is, hogy ment a lány, nem szólt semmit és akkor jöttek szembe, leköpdösték, meglökdösték és mentek tovább. Én nem tudom, hogy mi váltja ezt ki belőlük. Ezzel akarnak kitűnni?” (3. fókuszcsoport)

Statisztikai alapon még akár igazuk is lehet azoknak, akik falakat akarnak emelni önmaguk és a veszélyesnek ítélt romák közé. A személyes fenyegetettség megélése nem olyan élmény, melynek során hideg fejjel végiggondolható lenne az a folyamat, aminek a révén a másik, az agresszornak észlelt roma eljut odáig, hogy támadóan lépjen fel. Félelmeknek kitéve nem merül fel a másik megértésének igénye. Nem vállalható föl annak a rizikója, hogy esetleg közel engedünk potenciális támadókat abból a körből, amely jól körülhatárolható

csoportszintű ismertetőjegyekkel rendelkeznek. Védekezésképpen egyszerű, hétköznapi modellek alkothatók, melyekben a fenyegetettség csoportszintű érzése és a személyesen megélt atrocitások egybekapcsolódnak. Ennek fényében az elzárkózás logikus.

Sőt! Az elzárkózáson túl megjelenik az „áldozat” frusztrációja is, melyet abból kifolyólag érez, hogy azok, akik nem értik ezt a helyzetet, mennyi fölösleges energiát fecsérelnék az „agresszor” megsegítésére, aki aztán röhögve dúskál a köz által megtermelt javakban (hogy értsük: a segélyben). Erre még később visszatérünk.

A romák kultúráját illetően igen komoly munícióval rendelkeznek a szociális képzésben részt vevő fókuszcsoport. A romológia kurzusok nem múlnak el nyomtalanul. Ugyanakkor nem állítanánk, hogy a csoport a romák kultúrájával kapcsolatban is olyan megértő lenne, mint a roma gyerekekkel kapcsolatban:

„A cigány közösség az mindig hoz magával egy több száz éve meglévő és formálódó értékrendet, ez az európai társadalmak többségében ez nem elfogadható, ez az értékrend. Egy másfajta, egy zsidó, keresztény kultúrára épülő, másfajta értékrendünk van. [...] De most egy picit finomítanék, hogy érthető legyen ez a cigány kultúra, ami semmivel nem rosszabb, mint a miénk, csak a mai cigányság, az ő szokásaikból, az ő kultúrájukból, csak azt emeli ki, és csak azt tartja meg, ami neki kényelmes. Hát hol vannak azok az ősi cigány mesterségek, amiket szinte fehér ember nem végzett, mert ősidők óta, illetve évszázadokon keresztül csak cigány ember végzett? Kihaltak. Mert, hát könnyebb a másik területen megélni, munka nélkül, mint az ősi cigány mesterségbe, teknőt vájni.” (4. fókuszcsoport)

Az interjúrészlet sugallatára elgondolkodhatunk azon, hogy a mai háztartásokban milyen égetően nagy szükség van fateknőkre, kézzel faragott kanálra.

A megállapítottan sajátos kultúrával rendelkező romák – miután feladták ősi mesterségeiket – a mai, modern – vagy talán nyöszörögve modernizálódó – munkaerőpiacon próbálnak meg érvényesülni. Próbálkozásukat elismeréssel díjazza a 3. fókuszcsoport résztvevői:

„Nekem, ahol én dolgozom, a takarítónők az cigány, és mindig azt mondjuk, hogy bár minden cigány olyan lenne, mint ő!”

Kérdező: „Mert ő milyen?”

„Ő nagyon jól végzi el a munkáját... tiszta... nem veszi magára a cigányozást...”

Kérdező: „Merthogy van, aki azért cigányozza?”

„Persze, minden nap van.”

Kérdező: „Ahhoz képest, hogy ő milyen jól dolgozik?”

„De nem őt cigányozzuk, hanem úgy általában. Mindig feljön a téma. És ő nem veszi magára. Sőt még ő is mondja, hogy azok a bunkó cigányok. Mert cigány és cigány között azért különbség van. A rádióban is volt erről szó, a Kossuth Rádióban, hogy igenis ezek a kultúráltabb cigányok, tanultabb cigányok, ők mondták, hogy ők el szeretnék különülni.”

Kérdező: „Mert szégyellik?”

„Nem szégyellik.”

Kérdező: „Akkor miért?”

„Hanem mert... ők próbálnak felzárkózni. És el szeretnék különülni azért, hogy, akik lent vannak, és nem akarnak dolgozni, hanem csak a mi zsírunkon élni... már bocsánat... hogy ők vegyék a lapot. De különben itt el van rontva minden, mert az állam azért fizet, mert nem dolgoznak.” (3. fókuszcsoport)

Tehát léteznek rendes romák, akik szépen dolgoznak... ámbar a fenti részletből nem csak ez sugárzik, hanem az a vélekedés is, hogy az említett roma takarítónő, igen helyeselhető módon, nem veszi magára, ha cigányozzák. Egy konfliktusmentes roma.

„Nálunk is dolgozik egy a konyhán, de ő is olyan, hogy pedáns, ő jár az összes orvoshoz takarítani, megbízható, nincs kivetnivaló, de... de mégis cigány. Ő ott dolgozik, rendes munkaidőben, senkinek nincs a munkájával probléma.” (3. fókuszcsoport)

Íme, egy újabb cigányasszony, aki jól végzi a munkáját, és szépen takarít. Szinte alig hallható a mondat szívében az a tétova „de... de mégis cigány”. A rendszeren takarító cigány nő példáján felbátorodva egyéb területek felé merészkedtünk.

Kérdező: „És hogyha ez a cigány takarítónő, akiről az előbb beszéltél, mondjuk kapna lehetőséget, hogy tanuljon és ne takarítónő legyen belőle, akkor mit gondolsz, hogyan tudná ezt megoldani?”

„Tanulnak is, mert el kellett neki végezni egy takarítónői képzést. Mert ez egy uniós szabályzat, és a TB-t kötelezték arra. Ő olyan felfogású, és a férje is és a gyerekei is, tehát azért mondom, hogy cigány és cigány között különbség van.” (3. fókuszcsoporthoz)

Egy nyitott világban a minőségi munkára képes roma akadálytalanul tanulhatna, hogy ne csak takarítónő lehessen – és ezt a közbeszéd is természetesnek tartaná. Ezzel szemben a fókuszcsoporthoz megfogalmazott vélemény az, hogy ha a roma tanul, akkor azért teszi, hogy takarítónő lehessen. Ettől feljebb, úgy tűnik, ott az üvegplafon, amely láthatatlan ugyan, de igen hatékonyan visszaveti azt, aki át akarna törni rajta⁴. Mert azért van olyan roma, aki megpróbál áttörni ezen:

„A férjem munkahelyén is már ott... ugye ő rendőr... és náluk van olyan rendőr, aki... van, aki cigány. [...] Hát ugye a közúton igazoltat és nem szívesek adják oda az okmányokat [...] Nem jó [hogy a cigány rendőr lesz]. Mert megvan az a stílus, [közbekiabálás: «az a temperamentum!»], ahol felnő, és azt viszi magával!” (3. fókuszcsoporthoz)

„...van, aki c(h)igány” – a felvételen jól hallható, ahogy ez a szó szinte felszakad a mélyből, mint egy nehéz sóhajlás. Milyen nehéz kimondani: rendőr lehet a cigány. Talán azzal van a baj, hogy éppen rendőr? Az adatközlő szerint a cigány rendőrök nem jönnek ki magukkal a rendőrökkel sem – és nem fordítva –, illetve, ha a cigány rendőr intézkedik, az állampolgár nem a rendőrt látja benne, hanem a cigányt, így a helyzet feszültséget szül. Logikusnak tűnő, objektívnek beállított érvek szólnak tehát a rendőrségi állomány romákkal való feltöltése ellen. És mi a helyzet más munkahelyekkel?

Kérdező: *Akkor most tovább megyek: például egy bölcsődei gondozónő, ha cigány lenne, az jó lenne egy ilyen csoportban?*

„Hát biztos nem.”

Csoporttag kérdése: *„Befogadnád, mint munkatársat?”*

„Én befogadnám.”

Kérdező: *„Mégis azt mondtad, hogy nem jó.”*

„Nem. Nem jó lenne... mert elvárások vannak a szülőknek a személyével kapcsolatba is. Mondjuk, lehet ugyanolyan ő is, a... Nem tudom, nem tudom. Ez az igazság, tényleg vannak köztük nagyon rendesek, nagyon rendesek, de a köztudatba, tehát mi köztünk, a köztudatba a

cigányokról az a kép él, tehát őknekik szinte mindent szabad, mindent elérnek, lobbanékonyak, ők maguknak szinte főnökösdit játszanak!”

Kérdező: *„Hogy érted ezt?”*

„Hát bemegyünk egy boltba, biztos, hogy előre áll, nem zavarja, hogy még öten állnak a sorban.” (3. fókuszcsoporthoz)

Megint az üvegplafonba ütközünk. Amikor a megkérdezett a romák gondozónői elhelyezkedését gátló (sőt, lehetetlenné tevő) elvárásokról beszél, bizonytalankodik, megtorpan. Keresi a szavakat. Keresi a „hallgatóság számára megfelelő magyarázatot” (Tileagă 2005). Mivel azt a jelen szituációban elég nehéz megtalálni, kiutat az érintettek megidézése nyit – *„mert elvárások vannak a szülőknek”* –, így egy kis megtorpanás után megkönnyebbült magyarázat következhet, hogy tényleg vannak köztük nagyon rendesek. Csakhogy a köztudat, ugye... *„tehát őknekik mindent szabad”*, és már árad is szó, amelyről egyáltalán nem úgy tűnik, mintha ez csak a köztudat lenne, hanem inkább a megkérdezett saját véleménye.

Sokfelől körüljártuk már a romák kirekesztését, ideje, hogy néven nevezzük a jelenséget:

Kérdező: *„A cigányokat nem szívesen alkalmazzák. Ez előítéletesség, vagy sem?”*

Szerintem nem. [...] Biztos ezek miatt a rossz tapasztalatok miatt, amiket mondtunk, fél az ember, hogy ha valamit nem úgy csinál, akkor igenis megvárja az ember meg az egész pereputty, és akkor jól meg... Kolleganőim, ők Ny-ba jártak ki, és mondták, hogy szétverték, meg a H-ban is, ott D-ben... H., T. [településeket sorol], igen ezek voltak. Bejöttek, és szétverték a termet a szülők, meg minden. És mi van akkor, ha egy munkáltatónak nem úgy szólok, és akkor jönnek a komák, és ezt ki kockáztatná meg saját magának meg a munkatársainak az épségét?” (3. fókuszcsoporthoz)

A munkaerőpiacról való kirekesztődés – akár csak az iskolai szintén esetében – megint csak a romák felelőssége. A kirekesztés diskurzusának tematikájában a munkahelyi diszkrimináció egyértelműen a romák magatartásának következménye.

A megyeszékhelyen toborzott fókuszcsoporthoz tagjai erről másképpen vélekednek:

„Én meg azt gondolom, hogy ha valaki elmegy egy felvételre, bárhova jelentkezik, a megjelenés a legfontosabb. Mert én azt tapasztalom, ha valaki valahol megjelenik, függ attól, hogy néz ki, sőt megkérdezik azt is, akar-e még gyereket és milyenek a családi körülményei. Most, ha őt elfogadhatónak találják, talán szóba jöhet, de, ha azt látják, hogy cigány, fekete bőrű, egyszerűen az ügy le van zárva. Szerintem nem sok esélyt adnak a cigánynak.” (4. fókuszcsoporthoz).

A 4. fókuszcsoporthoz tartozók tagjai – amellyel, hogy szociális képzésben vesznek részt –, munkahelyi tapasztalatokkal is rendelkeznek a romákat illetően.

„Tehát a munkahelyem a vasút és ott sok élő példa van, tulajdonképpen a roma munkavállalókkal kapcsolatban csak pozitív, de vannak ismerőseim vállalkozók, pedagógusok és egészségügyben dolgozók, és nekik is vannak roma munkatársaik, ott, ahol végül is emberszámba veszik a romákat, és emberi módon viselkednek, bánnak velük, jól érzik magukat, van biztonságérzetük, és itt van tanulásra hajlamuk, jól be tudnak illeszkedni. És szerintem ez nagyon meghatározó, alapvetően társadalmi probléma az, hogy lecigányozzuk a romákat, és tulajdonképpen már van bennük egy olyan félelem, hogy esetleg nem felelnek meg az elvárásoknak. Ez a legfontosabb szerintem, ha van munkája, van megélhetése és van pénze, van lakhatása, akkor szerintem nincs probléma.” (4. fókuszcsoporthoz)

Romák a vasútnál, az egészségügyben és másutt is⁵. Az idézetből megbecsülés olvasható ki. De azért van ellenvélemény:

„Én azt mondanám, hogy ez az elenyésző szám, hogy tényleg tudnának alkalmazkodni, szépen csinálja valóban a munkát. De én azt látom, hogy a nagyobb réteg ennek az ellenkezője.” (4. fókuszcsoporthoz)

Az elismert roma munkatársak sem mentesek a problémáktól:

„Fizikai munkát szoktak. Fuvaroztatói ügyfeleink vannak és közforgalmú területre érkezett még régebben... zsákban érkeztek... cement, meg cukor. Cigány munkások rakták ki a vasúti kocsikból ezeket a küldeményeket. És mindenkinek az volt a tapasztalata – mondom 90%-ban cigányokat foglalkoztattak – és azt mondták, hogy nagyon bírják a gyűrődést, nagyon szorgalmasak. Az már más kérdés, hogy mit csinálnak utána a pénzüikkel, de amíg ott kell

lenni 40 fokos melegbe, hótt cementesen, hidegbe, megcsinálják. Jobban bírják a gyűrődést, mint a magyarok. Mondom ez volt mindenkitől a visszajelzés, de az már más lapra tartozott, hogy utána a fizetésükkel mit kezdtek.” (4. fókuszcsoport)

Úgy tűnik, hogy felelőtlenül használják fel jövedelmüket. És azért van itt más is:

„Teherbírásuk van, kitartásuk nincs. [...] Egy ideig csinálják, de hosszabb távon nem tudnak semmit csinálni. [...] Akár, tehát egy idő után, lehet, hogy egy hónapot fog kibírni, lehet, hogy egy félévet, hosszú időt nem. (4. fókuszcsoport)

Ha már a munkaviszonynál járunk, vessünk egy pillantást a manapság olyan divatos közmunkákra is! Az oly gyakran hivatkozott „segély helyett munkát” elv mögött valójában nem a nyílt munkaerőpiacon elérhető munka áll, nem egy hosszú távú állás, nem tisztos fizetés. Csupán a közmunka, amely valójában nem igazán munka. Sőt, a közmunka még csak nem is „híd a munka világa felé”, ahogyan azt ugyancsak sokan szeretnék hinni!

A segélyezési nagyiparról – s benne a közmunkákról – legtisztábban Szalai Júlia ír. *„A helyi önkormányzatokhoz delegált redisztribúció az etnikai szelekció ma talán leghatékonyabban működő intézménye; mint ilyen, hathatósan távol tartja a cigány (és az »elcigányosodott« nem-cigány) legszegényebbeket a tényleges piaci versenytől, miközben folyamatosan biztosítja, hogy ők lássák el a legrosszabb munkákat”* (Szalai 2004: 22).

A közmunka és a nyílt munkaerőpiac összekeverésében az a nagy veszély, hogy könnyű általánosítani. A közmunkák – a környéken fellelhető legrosszabb munkák, a segélynél alig valamivel magasabb jövedelmet biztosító munkák, és igen rövid ideig tartó munkák – semmilyen módon nem tudnak olyan körülményeket generálni a munkavállalók körül, hogy azok valóban motiváltak lehessenek a munkavégzésre. Viszont ha a romák tömegével jelennek meg a közmunka világában, az átlagos szemlélődő számára már semmi más nem tűnik fel, csak ez:

„Hát én azt látom – én Ó-n éltem egy ideig – és én azt láttam, hogy igen, képesek a napot elüldögélni, vagy eltámasztani az árok szélén az ásót vagy bármit és nem tudnak vele mit kezdeni. Mert hiába megy ki a polgármester, vagy bárki, és mondja, hogy csináld, mert itt van

a polgármester úr, elmegy és még a sarokig sem ér el, leül és nem csinálja. Majd, ha valaki arra megy csinálja. [...] Mert úgyis megkapja a pénzét.” (4. fókuszcsoporthoz)

Akkor nézzük, hogy milyen pénzt kap meg az, aki nem szeret dolgozni: például a segélyt. Manapság a kirekesztés diskurzusában a „segély” és a „cigány” kifejezések egymástól elválaszthatatlanná váltak. Bármelyiket mondják ki, a másik is „odagondolódik”. Különösen igaz ez a kisvárosi (3.) fókuszcsoporthoz:

„Erre azt szokták mondani, ha a cigány megkapja a segélyt, azt már holnap el is költötte. Nem úgy van, hogy beosszák, hogy most ki kell fizetnem a fűtést, vagy mit.” (3. fókuszcsoporthoz)

„...hát ez nekik kényelmes, mert az állam őket támogatja, ha egy gyerek beteg...” (3. fókuszcsoporthoz)

A segély tehát kényelmes. Játék a gondolattal: mondjuk, kevesebb segélyt kapnak, és nem éri meg otthon maradni...

„Akkor meg eljárnak lopni.” (3. fókuszcsoporthoz)

A segélyezés és a romák „összefonódása” miatti rossz hangulatot csak fokozza az önkormányzatok gyakorlata. Nem tudni, hogy milyen tények állnak a következő történet háttérében (pl. pénztelen önkormányzat, amelyik csak az általa legszükségesebbnek tartott területre „helyez ki” segélyt), mindenesetre nehéz lesz befogadóan gondolkodnia annak az édesanyának, aki ezt élte meg:

„De különben ez hátrányos megkülönböztetés lesz a mi részünkre, mert teszem azt amikor – én egyedül nevelem a két gyereket – az önkormányzathoz mentem, egyszer menetem, amikor egyedül maradtam, ugyebár kértem valamit, átmenetit, mondom nem rendszerest kérek, nem örökre, csak valamit egy pár hónapig, amíg az ember úgy helyreáll, és mondták, hogy mmm, semmi! És elgondolkodtam rajta, hogy biztos a bőrszín a bajom, mert hogyha roma lettem volna, és úgy megyek oda, hogy kérek valamit, alapból jár egy csomó minden. És ez bosszantó, mert miért különb? Tehát az, hogy van nekem két gyerekem, most ők miért nem kaphatnak támogatást, anyagit vagy tankönyvet, vagy élelmiszert, bármit, segítséget [...] azt amit egy roma gyerek viszont meg fog kapni, meg támogatják, meg segítik, meg had menjen!

[...] Viszont bosszant, mert ilyenkor az ember azt mondja, hogy na most miért? Mi nem teszünk eleget le az asztalra, tehát az én gyerekeim miért nem kapja meg? Őt meg mért akarják integrálni, az enyémet meg miért nem segítik?” (3. fókuszcsoport)

Míg a kisvárosi fókuszcsoportban alaposan kivesézték a segélyezés kérdését, addig a megyeszékhelyen viszonylag röviden és kategorikusan lezárták azt. Segélyen lenni számukra is egyenértékű az ingyénéveléssel, de azért nagyon érdekes kontextusba helyezik ezt a kérdést:

„Mindig a megélhetés... hogyan lehet könnyebben megélni, végül is pénzt szerezni a megélhetéshez. És akkor a cigány ember is ember, ő is látja, hogy a magyar ember mit csinál, kész, tanul tőle! Nekem ez a véleményem. Ő is hallja, hogy elmegyek a Munkaügyi Központba, meg ide megyek, oda megyek...”

Kérdező: *„Akkor a mai magyar munkavállaló kerüli a munkát?”*

„Így van. [...] Elég sokan kerülik, tehát elég jól meg lehet élni a segélyekből.”

Kérdező: *„A cigányság meg követi ezt a példát. De milyen arányban?”*

„Hát, most azért szociográfiai felmérést nem végeztem, de a lakosság kétharmada, mert azért az egyharmada iparkodik, szeretnének.”

Kérdező: *„Tehát a roma lakosság kétharmada követi ezt a mintát. A magyar lakosság mekkora részének mintáját [követi]?”*

„Mondjuk a [magyarok] fele.” (4. fókuszcsoport)

Az interjú utolsó szakaszában elsősorban arra voltunk kíváncsiak, hogy milyen lesz az ország jövője, a romák jövője. Lesz-e kitörési lehetőség a mai helyzetből? Az igazán izgalmas válaszokat a kirekesztés diskurzusában leljük.

Mint ahogyan azt korábban már elemeztük, a kitörésre olykor van példa. Egy újabb idézet a „kivételekről”:

„Most jut eszembe, hogy a nagyfiamnak volt egy cigány osztálytársa, aki a környékről [...] járt be. Meghalt közben az anyukája. Apukája italozott, és állami gondozásba kerültek. A fiú... a hivatalba képei vannak kirakva, annyira kreatív, kikerültek a képei a falakra. [...] Gitározott, jó tanuló volt, és jelentkezett a főiskolára a művészeti..., tehát nagyon jó, nagyon kreatív volt, és rendes volt mindenkivel, intelligensen beszélt, előre köszönt. Nagyon szerették!”

El is felejtkeztem róla, hogy van példa, végül is van rá példa, hogy kitörhetnek a körből. Nemrég talákoztam vele, magyar a felesége... Hamar megnősült végül is, otthagya a főiskolát, és a sírkövesnél ő tervezi és ő készíti a sírköveket. Tehát a kreativitása megmaradt, ezt közben kamatoztatta és ez neki nagyon jó. Családja van. És magyar a felesége is. Kitört...

Kérdező: „A cigányok hány százalékának sikerülhet kitörni?”

„Nem sokan.”

Kérdező: „Azt én is érzékelem, hogy nem sok, de hogy mennyi az a nem sok?”

„A hatszázezerből? Szerintem nincs százezer... olyan 5-6 ezer. Nem tudom.” (3. fókuszcsoport)

Kinek a felelőssége a kitörés elősegítése? A fókuszcsoportban már korábban kijelentették, hogy az iskoláé nem lehet, hiszen – a kirekesztés diskurzusának megfelelően – az átlagos iskolákba be sem szabadna ültetni a roma gyerekeket. Tehát:

„Ha most arra hívjuk fel a figyelmet, hogy hogy tudunk változtatni magán a cigány kérdésen, akkor, szerintem, kellene egy olyan szemléletnek is felmerülnie országos szinten – amit a cigány önkormányzatok is próbálnak már –, hogy ne azt lássuk már a médiában, hogy a cigány vajdák hogy veszekednek, hogy ki lesz a vajda, hanem azt lássuk már, hogy igenis van sok olyan cigány fiatal, aki igenis önerejéből akár a sárból feljőve bekerül egy egyetemre, elvégzi, és helyt áll a pályáján, azon a helyen, ahol ő van. És próbáljuk meg őket egy kicsit bemutatni, összefogni, és... hogy ők legyenek hatással... ne ránk! ...hanem a saját közösségükre. És azokra a helyekre, ahonnan ők jöttek, hogy oda vigyék vissza a jó példát. Hogy egy húzóerőt adjanak a saját közösségük felé. Ők.” (3. fókuszcsoport)

A gondolat jó. Ugyanakkor az a felkiáltás ott, annak a jónak tűnő gondolatnak a közepében – „ne ránk!” –, olyan hatással bír, mintha falakat emelnénk a romák köré. Az üvegplafon láthatatlan gettófalakkal egészül ki, melyen belül „ők” intézzék el egymás között ügyes-bajos dolgaikat.

Tovább szöve a romák felemelkedésének kérdését, még érdekesebb területre jutunk. Lehet, hogy ennek az egész kérdésnek nincs is értelme? Hiszen:

„...most szócsove leszek valakinek, aki elég sokat utazik a világban, Európában, mindenfelé... és ő azt mondja, hogy érdekes ez az ország [...], hogy próbáljuk a romákat

fözlárkóztatni. Menj ki Olaszországba, meg menj ki Spanyolországba, ott élnek a cigányok az ő telepükön, a lakókocsi-telepen. És táncoltatják a medvét, és élnek a saját közösségükben. És az ő saját szintjükön boldogok. Az, hogy ez most milyen problémákat vet föl, abba ne menjünk bele, de érdekes a mi országunk, hogy próbáljuk megoldani a kérdést, és próbálunk utána menni, és vannak olyan részek, ahol pedig hagyják őket kibontakozni a saját maguk valójában.” (3. fókuszcsoport)

Az eddigiekből kiderült, hogy a fókuszcsoport – és az általa reprezentált diskurzus – szerint a problémák forrása a roma kultúra, a roma család. Ettől hangos a közbeszéd, ezt a képet festik elénk a sztereotípiák. A kirekesztő gondolkodás mentén megfogalmazott megoldás: ez van, oldják meg ők, ez az ő felelősségük!

„De nem is beszélünk arról, hogy a romáknak is van egy kultúrájuk. És ők lehet, hogy jól is érzik magukat, amilyen az ő vérmérsékletük, és ők nem is igazán akarnak... lehet... beszélünk a kivételekről, szeretne felzárkózni, kitörni abból a körből... de mint ahogy mondtuk, hogy sátrakban élnek, és ők lehet, hogy ott boldogok, ott érzik jól magukat. Mert valahol, mert indultak mondjuk az indiánoktól, hisz végül is onnan származnak, vagy nem is tudom, így-így-így hallottuk, tehát azt így hallottuk, a cigányokat – és ők lehet nagyon sokan, nem mondom, hogy igazi putri-körbe, de az egyszerűségükben ők jól érzik magukat, nem kell azon [a romák felemelésén] erőlködni! Aki szeretne kitörni, annak lehetőség adatna.” (3. fókuszcsoport)

Ahogy a fókuszcsoportban egymás után kerültek napvilágra a romák morális kívülállóságát, kizárólagos felelősségét „igazoló” vélemények, úgy bontakozott ki egyre erőteljesebben a kirekesztés ideológiája. A beszélgetés vége felé az egymás támogatását érző csoporttagok egészen szélsőséges véleményeket – úgymond „megoldási javaslatokat” – fogalmaztak meg:

„Én nem vagyok a híve a népirtásnak, de ez megfélemlítésnek jó, ez a Magyar Gárda. Vonuljanak csak fel, nem kell ott verekedni, semmit nem kell ott csinálni, csak vonuljanak fel, hogy tartsanak... ez így nem jó, mert teljesen a fejünkre nőnek, gondoljunk csak a cigány rendőrrre, hogy akkor nem a sajátját fogja bántani, hanem bennünket!” (3. fókuszcsoport)

„Az a baj, hogy sokan vannak. Ki kell őket költöztetni Indiába!” (3. fókuszcsoport)

A fókuszcsoporthok összegzésekképpen leírhatjuk, hogy törésjellemzőik mentén a két csoport valóban elvált egymástól. A romológiai ismeretek szabatosabban megfogalmazott, a sztereotípiák elől jobban elzárt véleményekhez vezetnek, a romákkal való munkakapcsolat, a személyesen megtapasztalt pozitív élmények pedig gyökeresen ellenkező hatást váltanak ki, mint a tényleges negatív tapasztalatokkal terhelt, elzárkózás vágyától áthatott településszintű kapcsolat. Az elkülönülést okozhatta a két csoport eltérő szintű képesítése is. Míg a 3. csoport tagjai szinte kizárólag középfokú végzettséggel rendelkeztek, addig a 4. csoport tagjai mindannyian egy diploma megszerzésének kapujában álltak. A hipotézisek között is említett munkaerő-piaci versenyhelyzetet a 3. csoport – esetenként a munkanélküliséget is megtapasztaló – tagjai sokkal élesebben élik meg. Még itt sem versenytárs azonban a roma takarítónő (ennek megfelelően elismerhető, befogadható szerepet tölt be a munkaerő-piacon), azonban a verseny valódi terepére bemerészkedő romák (rendőr, bölcsődei gondozónő) már nem kapják meg az elismerést, sőt, a csoport tagjai logikusnak tűnő érvekkel próbálkoznak a „diszkvalifikációval”, a versenyből való (elvi) kizárással. A leendő diplomások csoportjának tagjai – akik ráadásul segítő szakmát választottak –, ebből a szempontból teljesen nyugodtnak érezhetik magukat; velük még a mainál ideálisabb körülmények között is meglehetősen kevés roma versenyezhet a munkahelyekért. Sőt! A romák léte – és társadalmi helyzete – igazolja leendő munkájuk létjogosultságát.

A kirekesztés diskurzusának megfigyelése a munkáltatói interjúkban

A kirekesztés diskurzusát vizsgáló kutatásunk tervezésekor megfogalmaztuk, hogy a munkáltatók nem érdekeltek abban, hogy előítéleteiknél fogva elzárják maguktól a lehető legjobb munkaerőt – pl. olcsóbb, alacsony presztízsű munkát is elvállaló –, ha az történetesen roma. Ugyanakkor nem feledkezhetünk meg arról, hogy jelenleg a munkahelyi diszkrimináció erősen tartja magát a hazai gyakorlatban, és számos munkahelyen elzárkóznak a munkáltatók a roma munkavállaló alkalmazásától.

Kertesi Gábor a romák alacsony színvonalú foglalkoztatásának okát három tényezőben látja: az *iskolázatlanságban*, a *területi hátrányban* és a *diszkriminációban*. Vizsgálata szerint a munkaképes korú roma férfiak 20 százaléka rendelkezik 8 osztálynál magasabb iskolai végzettséggel, szemben a nem-roma populáció 65 százalékaival. A nőknél még nagyobb különbséget talált: ott 10 százalék áll szemben 60 százalékkal. A foglalkoztatási adatok

azonban még ennél is rosszabbak – az iskolázottsági és foglalkoztatottsági mutatók közötti hiátust a területi hátrányok és a diszkrimináció tölti be⁶. A területi hátrány Kertesi szerint két forrásból eredhet: ha a roma népesség felülreprezentált a munkalehetőségekkel rosszabbul ellátott településeken, illetve a különösen rossz foglalkoztatási helyzetben lévő régiókban. Az elemzések igazolják ezt, a cigányság területi elhelyezkedése az álláshoz jutás szempontjából szélsőségesen rossz (Kertesi 2000). A társadalom peremén élnek a romák, ahol nincs munkalehetőség, ahonnan elvándorol a munkaképes – és munkát szerezni képes – lakosság, ahol az elhagyni kívánt ingatlanoknak olyannyira nincs áruk, hogy azt még a kisemmizett romák is meg tudják vásárolni.

A harmadikként említett – munkahelyi – diszkriminációnak sokféle oka lehet. A nyílt vagy rejtett előítéletesség pusztán az egyike az okoknak. Egy másik, igen elterjedt magyarázat a közgazdasági racionalitás felől közelíti meg a témát: a munkáltatók a várható teljesítmény megítélésekor *statisztikai szűrőt* alkalmaznak az alacsonyabb iskolai végzettséget igénylő, kisebb gazdasági haszonnal kecsegtető állások betöltésekor, mert nem kifizetődő az egyéni – tesztek, személyes interjúk, referenciák útján végzett – szelekció alkalmazása. Ha az ismert statisztikai adatok azt mutatják, hogy egy elhatárolható csoporton belül kisebb valószínűséggel találnak megfelelő munkaerőt, akkor a csoport teljes mellőzése – és a rátermettek megtalálásának, alkalmazásának mellőzése – kisebb veszteséggel jár, mintha erőforrásokat fordítanak a csoport alapos átvizsgálására. *„Még az előítéletektől leginkább mentes munkaadónak is meg kell fontolnia, megéri-e számára drága munkaügyi apparátust működtetni, ha egyszer meglehetősen biztonsággal – bár az egyedi tévedések lehetőségével kalkulálva – képes külsőleg megfigyelhető jegyek (például nem, életkor, etnikai hovatartozás) alapján a jelentkezőket előzetesen megszűrni”* – írja Kertesi (2000). A statisztikai szűrő „apparátusában” azonban nyilvánvalóan keverednek a személyes tapasztalatok, valós megfigyelések és az előítéletek, így korántsem biztos, hogy a statisztikai szűrő alkalmazása valóban racionális.

A munkaerő-piaci statisztikai szűrő nem kis mértékben az iskolai adatokra – konkrétan a romák iskolai előmenetelére – alapoz. Egy olyan iskolarendszerére, amely nyílt vagy kevésbé nyílt módszerekkel tartja távol a roma tanulókat az iskolai sikerektől – azokat a tanulókat, akik a maguké mellett a szüleik kirekesztettségét is megélve mind kevésbé motiváltak a kettős értékrend szerinti teljesítmény elérésre. A kör bezárult.

A kutatásba bevont munkáltatók esetében a racionalitás egy másik fajtáját is feltételeztük. A Kertesi által vázolt helyzet fényében a feltételezést tovább pontosítjuk: Azon munkahelyek esetében, melyek betöltéséhez jellemzően ma is elegendő az alacsony iskolai végzettség – ezzel párhuzamosan a munkavállalóknak az alacsonyabb keresettel való megelégedése –, ott megéri félretenni a statisztikai szűrőt, és a romák között keresni a leginkább megfelelő munkaerőt.

De mit gondolnak erről a kérdésről a megkérdezettek?

Először azt vizsgáljuk, hogy az interjúalanyok szerint milyen helyzetben van a jövő munkavállalója, a – roma – diák. A roma gyermekek iskolai előmeneteléről – vagyis inkább annak akadályairól – szinte mindenki rendelkezik valamiféle információval. Nem vitatható tény, hogy a roma gyermekek iskolai teljesítménye szignifikánsan rosszabb nem roma társaikénál, amely különbség végső soron jól mérhető a megszerzett iskolai végzettségek különbségeiben is. A kirekesztés ideológiájának hatása abban mutatkozik meg, ahogyan ezt a tényt az egyének a kommunikációjukban kezelik, ahogyan érvként használják, okait magyarázzák, a felelősséget delegálják. Ugyanazt az érvet – a rossz iskolai teljesítményt – lehet arra használni, hogy igazoljanak vele egy kirekesztő véleményt (a roma rossz munkaerő, mert lusta, nincs kötelességtudata, lám, már az iskolában sem volt neki), vagy sürgessék a beavatkozást a pozitív változás érdekében (le kellene bontani a roma gyerekek tanulásának gátjait). Az alapvető különbség tehát az, hogy az egyének mit látnak a tények mögé... vagy inkább: mit sejtenek.

A cigánykutatások – amennyiben hajlandóak vagyunk azokat semleges, tudományos információforrásnak elfogadni⁷ – világosan rámutatnak a romák iskolai sikertelensége mögött álló elemekre. Miután a rendszerváltást követően az általános iskolák közötti különbségek jelentősen megnöttek, egy erősen szegregált iskolarendszer jött létre Magyarországon. A folyamat kisebb részben adminisztratív módon zajlott – ez az időszak a „cigány-osztályok”, és a „kisegítő iskolák” fénykora –, nagyobb részben azonban a szabad iskolaválasztási rendszer következtében jött létre. A jobb családi háttérrel rendelkező gyermekek és a jobb iskolák egymásra találnak, ugyanígy a rosszabb családi háttér és a gyengébb, rosszabb iskolák is. A leszakadó iskolákban maradó, majd oda koncentrálnak hátrányos helyzetű gyermekek mostohább körülmények között, alacsonyabb hatékonyságú pedagógiai és pedagógusi

tevékenység által tanultak: „Leszállított teljesítménykövetelmények, a tanulással szembehelyezkedő kortárs csoport szubkultúra, tanári kontraszelekció – ezek a szegregáció elsődleges következményei. Mindezek együttesen oda vezetnek, hogy a szegregált iskolában csökkentett minőségű oktatás lesz a norma” (Kertesi és Kézdi 2004: 31). A család szociális hátrányait az erősen szegregált iskolarendszer nem képes enyhíteni, sőt, kifejezetten súlyosbítja ezeken hátrányokat.

Az ok-okozati viszony megfordításával látszólag koherens érvrendszert lehet felépíteni annak érdekében, hogy morálisan igazolható legyen a romák kirekesztése. A példa ismét csak a szegregált – a „guszevi” – iskola bezárása, ahogy azt egy munkáltató látja:

„Én bűnnek tartom ezt a guszevi iskolának a bezárását. Ahogy van pozitív diszkrimináció, úgy van negatív diszkrimináció is, de tiszteletben kellene tartani a cigányok akaratát, ha róluk döntenek. Ne egy kívülről jött emberke próbálja meg megosztani úgy a magyarságot – és ebbe a magyarságba én beleértem a cigányságot is –, ha a cigány magának akar iskolát, és ők úgy érzik jól magukat egymás között, az ő kultúrájuk úgy marad meg, akkor engedjük meg nekik ezt a lehetőséget! [...] azok a cigányok, akik a Guszevben akartak maradni, miért nem maradhattak ott, tehát miért nem? Igen fel kellene nőniük, de tudomásul kell vennünk, hogy akik úgy tudnak élni, azok úgy tudnak élni, ők nem akarnak, ha be akartak menni eddig is magyar iskolákba, akkor megvolt a lehetőségük, és akik be akartak menni, bementek. Azért, aki megnézte és ismeri a Guszev környékét vagy a guszevi iskolában lévő gyerekeket, vagy ne adj Isten beszélt olyanokkal, akik a Guszevben tanítók voltak, ők is nagyon jól tudják, hogy a cigányok 10-15 százaléka eddig is bejárt magyar iskolákba. Ők be akartak járni, megvolt a lehetőségük, egyetlenegy magyar iskolában sem tanácsolták el azokat, akik be akartak járni. Akkor most miről szól a történet? Erőszakot tettünk egy kisebbségen?” (4. munkáltató)

A véleményt alátámasztó tények korrektnek tűnő forrásból származnak – „aki megnézte és ismeri”, „akik a Guszevben tanítók voltak”, és ezzel kvázi szakértői helyzetbe pozicionálja magát a nyilatkozó. Érvelésének szerkezete úgy épül fel, hogy arra az előítéletesség vádjának még az árnyéka se vetüljön, s az ellenvéleménynek helye ne maradjon. Az iskola bezárásával kapcsolatos döntést megelőző felmérések azonban egészen más adatokról számolnak be. A guszevi 6-14 éves gyerekek mintegy 50 százaléka korábban is más iskolákba járt – egy részük a „telepi elit” gyermekei, akik között éppúgy megtalálhatóak a tartós munkaviszonnyal rendelkező kevesek, mint a telepi lányokat futtató családok, vagy az uzorás-famíliák. A

telepi iskolát „választó” maradék zöme pedig megélte az elutasítást, vagy ahogyan a megkérdozett fogalmaz: az „eltanácsolást”. Akik maradtak, azok még a telepi nyomorúságban is a legnyomorultabbak.

A korábban már idézett kutatók közgazdasági elemeket is tartalmazó modellje szerint *„a szegény családok gyermekei a körzetükön kívüli jobb általános iskola elvégzéséből (várható értékben) kevesebb hasznot remélhetnek, mint a középosztályi szülők gyermekei; jelentkezési, illetve iskolalátogatási költségeik tekintetében pedig (relatív) nagyobb terhekkel kell számolniuk”* (Kertesi és Kézdi 2004: 38). A távolabb lévő, jobb iskolába történő ingázás költségei sokkal nagyobb hányadot képeznek egy szegény család költségvetésében, mint egy jól szituált családban – és itt egy olyan költségvetésről van szó, amely alapvetően egyébként is csupán a nyomorszinten való megélhetést biztosítja! A szegény családok információs és kapcsolati hátrányban is állnak a középosztálybeli családokhoz képest (Kertesi és Kézdi 2004), illetőleg önmaguk és gyermekeik lehetőségét sem képesek reálisan felmérni, terveikre – az iskolaválasztást illetően is – a kilátástalanság nyomja rá a bélyegét.

A nehézségeken túl a várható haszon is kisebb. A hátrányos helyzetű családok gyermekei várhatóan nehezebben tudják leküzdeni eredendő hátrányaikat egy olyan iskolában, ahol magasabb a követelményszint. Nagyobb nehézségek = rosszabb teljesítmény = kisebb várható haszon... például a továbbtanulásban. A család – anyagi helyzetéből fakadóan – egyébként sem tudná a közép- és felsőfokú képzést finanszírozni, márpedig a magasabb színvonalú iskolák elvégzésébe fektetett magasabb erőfeszítések (nem utolsó sorban az anyagi erőfeszítések) igazán csak akkor térülnek meg, ha a gyermek tovább tanul (Kertesi és Kézdi 2004). Ám ez még nem elég: a nehezen megszerzett tudás – legyen az középfokú szakképesítés, vagy diploma – egy diszkriminatív munkaerőpiacon sokkal kevesebbet ér, mint mások ugyanilyen szintű végzettsége.

Magas relatív költség (a család anyagi lehetőségeihez képest), alacsonyabb várható haszon. A modell logikája szerint a hátrányos helyzetű családok és a rosszabb iskolák egymásra találása egy racionális folyamat eredménye. Csakhogy ez a diszkriminatív rendszer racionalitása, és nem a családoké. A gyermekeiket szegregált iskolába járató családok látszólag önként hozták meg a döntést – *„ha a cigány magának akar iskolát, és ők úgy érzik jól magukat egymás között, az ő kultúrájuk úgy marad meg, akkor engedjük meg nekik ezt a lehetőséget”* –, azonban lássuk be, a rendszer nem is hagy nekik más döntést.

A hátrányos helyzetű romák többségtől eltérő iskolai és munkaerő-piaci szereplése tény. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ennek így is kell maradnia. Egyes munkáltatók felismerik azt, hogy a rendszerváltást követő folyamatok során jelentős mennyiségben vesznek el emberek – azaz erőforrások – a társadalom számára. De gondolkodhatunk egyáltalán abban, hogy a romák be tudnak illeszkedni a társadalomba, annak hasznos tagjai válva?

„Hogyha a roma gyerekek teljesen tudnának integrálódni a többiek közé, akkor igen, ha úgy tudnának szocializálódni, olyan értékrendet hoznának magukkal, akkor minden további nélkül. Amikor egy csemete megszületik, akkor bármi lehet belőle, de az élete első 2-3-4 évében, amit lát otthon, az eldönti a következő sorsát. Ha ezen lehetne fordítani, valahogy ezen a módon lehetne valamit csinálni, akkor minden további nélkül, csak itt kéne elkezdni.”
(1. munkáltató)

„Vannak kulturális különbségek, lehetséges. De a gyermek, az gyermek, ők egy tiszta, egyszerű, jól gyurmálható, formálható gyermekek, kicsi emberkék, és amilyenén formáljuk őket, olyanok lesznek. Az mindenképp fontos dolog, hogy a mikrokörnyezetben mit találnak, és mit tudnak tanulni, milyen információkat kapnak. És ez a legfontosabb, most az teljesen mindegy, hogy roma gyermekek vagy nem roma gyermekekről van szó (2. munkáltató)

Hol lehet az a támadáspont, ahol be lehetne avatkozni a folyamatokba? Mire kellene koncentrálni egy olyan beavatkozás során, amely a hátrányos helyzetű romák társadalmi felemelkedését célozza?

Akárcsak a fókuszcsoporthoz esetében, itt sem okoz gondot, hogy ugyanazt az iskolarendszert, melyet általánosságban szólva – a „mi gyermekeink” szempontjából – élesen kritizáltunk, a roma gyermekek beilleszkedési esélyeit latolgatva már helyesnek, jónak, példaadónak lássuk. Minden csak viszonyítás kérdése. Az az iskola, amelyik a „mi gyermekeink” számára nem elég gyakorlatias, amelyik használhatatlan tudással tömi a kicsi fejeket, amelyik nem tanítja meg a munka tiszteletét és szeretetét (!), az a roma gyerekeknek képes jó példát mutatni⁸.

A mai iskolarendszer szegregációban betöltött szerepének felismerése, vagy a szegregáció leküzdésében vállalható feladatainak megfogalmazása tehát hiányzik. Ellenben általános

vélemény a megkérdezett munkáltatók között, hogy a probléma gyökere a roma családokban, a roma kultúrában keresendő:

„Hát szerintem... szerintem az alapvető probléma a roma gyerekeknél, hogy egy eltérő értékrendet hoznak magukkal. Teljesen másképp viszonyulnak mindenhez. Nem biztos, hogy rossz, éppenséggel valahol 200-300 évvel ezelőtt ez teljesen átlagos dolog volt. Csak körülöttünk megváltozott a világ és ők pedig maradtak úgy, ahogy ebben a formában. Tehát az erősebb elve, ugyanakkor elvenni, ami kell neki, nem venni figyelembe, inkább megszerezni és nem megdolgozni érte, tehát amíg ezt látja a környezetében, addig nem hiszem, hogy másképp fog az értékekhez viszonyulni ő maga is.” (1. munkáltató)

A kirekesztő diskurzus tehát tetten érhető a munkáltató interjúkban is. Az árnyaltabb (alapvetően nem kirekesztő) hangvételű interjúkban ellenben egyfajta megosztott felelősség jelenik meg. A megosztott felelősség felismerését mi sem mutatja jobban, mint az, hogy honnan várják (el) a segítséget. Ez esetben a kommunikációban nem az a fontos, hogy felcímkezzük a felelősséget – nem a kormányzaté, önkormányzaté, romáké stb. –, hanem az, hogy megfogalmazzuk a segítség formáját, módját. A „segítség” szinte észrevétlenül, direkt módon ki sem mondva rendeli magához a „segítőt”. Ez esetben konkrétan megfogalmazódik az iskola felelőssége, még ha nem is olyan komplexen, ahogy azt a témában jártas kutató fogalmazta meg:

„Mindenképpen lehet, hogy nehézségei lesznek ezeknek a gyerekeknek ebben az új kultúrában [az iskolában], de én úgy gondolom, hogy az iskola vezetésének lenne valamilyen szinten lehetséges feladata elmondani a többieknek, hogy őket be kell tudni fogadni.” (2. munkáltató)

A munkáltatói véleményekből szép lassan egy ideáltipikus integratív oktatás képe bontakozik ki, amelyet tanárnak, diáknak, szülőnek kell kemény munkával felépíteniük. A hozzászólók konkrét feladatokat jelölnek ki a pedagógusok számára. Megfelelő értékelés, motiválás, a keretek meghatározása, elvárások megfogalmazása, felzárkóztatás. Vajon képesek megfelelni a pedagógusok ezeknek a kihívásoknak?

Bizonyos feltételek teljesítése esetén – vallják a megkérdezett munkáltatók – igen:

„De olyan emberek kellenének oda tanárnak, felügyelőnek vagy dolgozónak, aki ezt szívvel-lélekkel csinálja, mert ezt úgy lehet, ha jól meg is fizetik, jól felkészítik erre. Az oktatás. Először őket [a pedagógusokat] kellene erre megtanítani, hogy mi a feladatuk, akár a gondozónőnek, akár az óvodapedagógusoknak – vagy mit tudom én, mi kell még azon kívül –, ha kell, logopédus. Tehát egy jól felkészült védőnők, mindenki ott lenne, és akkor lehetne a gyerekekből valamit csinálni, be lehetne integrálni a magyar gyerekek közzé, akik között szintén van nagyon sok olyan, aki, szerintem, hát gond van velük, mert a szülő nem törődik velük, meg a szülő hagyja szabadjára, de legalább valahol el kellene kezdeni a roma gyerekekkel.” (8. munkáltató)

Ebben a kérdésben azért megjelennek határozottan negatív vélemények is. A többségi és kisebbségi értékrendekkel egyaránt nem törődő, kényszerűnek látott integráció a kölcsönös utálatához vezet. Az interjúalany szerint az eltelt húsz év kirekesztő gyakorlata még nem vezetett el a kölcsönös utálatához, ám ez most be fog következni:

Kérdező: „Mivel jár az integráció a többségi társadalom számára?”

„A kisebbség megutálásával. [...] a kisebbségnek nem fog a tizenöt-húsz százaléka [annál több] beintegrálódni, de mi lesz a többivel? A többi ugyanúgy rosszul fogja magát érezni, ugyanúgy nem képes felvenni azt a ritmust, ugyanúgy negatív érzése lesznek az iskolával, a tanulással, a magyarokkal szemben, mert egyszerűen nem képes felvenni azt a ritmust, mert nem képes, más környezetben él, mások a mértékei, akkor miért tesszük ki őket ilyen tisztességtelen helyzetbe? [...] A cigányságnak is megvan a belső, saját értékrendje, attól, hogy most magyar iskolába járattuk és megutáltatjuk a magyars... a tanulást, a tanulás örömét, a magyarságot...” (4. munkáltató)

Egyéb aggódó hangok is megszólalnak – az eddig biztonságos, elzárt világnak számító többségi iskolába régóta járó gyerekek meg fogják tapasztalni a félelmet, látni fogják a csábítóan rossz példákat –, ám a vélemények megfogalmazói nem zárják le ennyivel, hanem keresik a pozitív irányba mutató megoldásokat.

„Félelmet. Ez volt az első, egész biztosan félelmet, mert nem tudták, hogy mi van és a gyerek mindennel szemben egy kicsit fél, mert otthonról viszi magával azt a véleményt, hogy hát nagyon kell vigyázni, mert ezek lopnak, nagyon erőszakosak. Meg vigyázz a táskádra, jól dugd el a mobiltelefonodat. Szóval ezeket vitték. Szóval ezeket a félelmeket, talán le tudják

bontani. Gyerekkorban sokkal könnyebben megy ezeknek a lebontása, biztos vagyok benne, ha mind a két fél részéről, a roma gyerekek és a többségi társadalom részéről, az ugyanoda járó gyerekek részéről is megvan az akarat, le tudják bontani ezeket a korlátokat, de ezekhez mind a kettőjüknek ugyanúgy kompromisszumkészségre van szüksége. Nem tudom, hogy ezt meg tudják-e csinálni, most nincs ismeretem róla.” (5. munkáltató)

A megkérdezett munkáltatók olykor komoly közgazdasági szempontokat is elővesznek az integráció értékelésekor. Az alábbi két idézet ilyen. Érdekes, hogy a két interjúalany milyen hasonló módon gondolkodik a probléma közgazdasági hátterén, miközben az egyikről – nyilatkozatai alapján – inkább az mondható el, hogy erősen kritikus álláspontot képvisel a roma gyerekek integrációjával kapcsolatban (6.), míg a másik messzemenően támogató (9.).

„Ez nagyon nehéz dolog. Mert pozitívumok is születnek belőle, hiszen ezekkel a gyerekekkel valamit kezdenünk kell, hiszen egyre többen vannak, és ez egyre nagyobb problémát fog okozni a társadalom számára, hiszen el kell őket tartani, mivel most nem dolgoznak és nem olyan példát látnak, amelyet kéne, tehát gyakorlatilag ez a nehézség. De mindenképpen kaphatunk tőlük pozitív példákat, segítséget is, hiszen mindenki mindenkitől tanul és ez egy szerintem, nem lenne rossz dolog, hogy ha megfelelően készítenék ezt elő, és megfelelően csinálnák... de mindenképpen a szülőknél kéne kezdeni, tehát gyakorlatilag a szülők képzése is egy borzasztóan fontos dolog lenne.” (6. munkáltató)

„Azzal, hogy beintegrálódnak ilyen leszakadt társadalmi rétegek, úgy gondolom, hogy azzal van, hogy a társadalom is egy kicsit összerázódottabb lesz, és ezeknek a rétegeknek a fejlődésével ugyanúgy tudnak fejlődni a jelenlegi magasabb szinten lévő társadalmi rétegek is. Eleve kevesebbet kellene fordítani az ő társadalmi beintegrálásukhoz, azokat a költségeket biztosan lehet csökkenteni.” (9. munkáltató)

A megkérdezett munkáltatók két csoportra oszlanak abból a szempontból, hogy van-e (volt-e) roma származású munkatársuk, alkalmazottjuk. Nem áll közvetlen munkakapcsolatban romával az 1., 2., 4. és 6. munkáltató. Roma munkatársa – esetenként több is – a 3., 5., 7., 8. és 9. munkáltatónak van, illetve volt az elmúlt években. Azok a munkáltatók, akiknek volt roma alkalmazottja, pozitív élményekről számolnak be, esetleges negatív tapasztalataikat is megértően kezelik. A roma munkatársakról tapasztalatokkal nem rendelkezők egy része az interjú ezen szakaszában semleges álláspontot képviselt – amely nem egyenértékű a kívülálló,

a kérdéseket háritó magatartással, melyre ugyancsak volt példa. Kifejezetten negatív véleményt kizárólag azok a munkáltatók fogalmaztak meg, akiknek nem voltak roma alkalmazottai.

Megkérdeztük az interjút vállaló munkáltatókat, hogy szerintük miben különbözik az átlagos munkavállalótól egy roma munkavállaló, illetve általában véve milyen képességekkel rendelkezik.

„Fizikai teherbírásuk az sokkal nagyobb, mint az átlagembereknek. Ha körbenézünk nagyon sok helyen ők ássák az árkot, ők fejtnek, a hagyományos kétezi munkát sok helyen ők csinálják és nagyon jól bírják, napról napra. Ez egy nagyon nehéz dolog. Ezért úgy gondolom, hogy ha olyan a hozzáállás és...és megmondjuk [nekik], hogy mit kell csinálni..., akkor minden további nélkül megteszik. Szerintem még a régi vágású roma emberek azok pedig mindig is készségesen végezték a munkájukat...” (1. munkáltató)

„A cigány nagyon jól dolgozik, de abban, ami neki való. Végig kell menni, most, ha ásniuk kell, azok az emberek jönnek, akik szeretnek ásni, ha kukázni kell, azok az emberek jönnek, akik szeretnek kukázni, ha almát kell menni szedni, azok az emberek mennek, akik szeretnek almát szedni, de azok nem azok lesznek, akik metszeni tudnak. A cigány társadalom saját maga körül ő tudja, hogy ezt szereti csinálni, és meg is teheti a mai rendszerben, hogy csak azt megy el megcsinálni, ami neki megfelel, ami neki jó, azt fogja megcsinálni, tehát ez a típusú függetlenség az, amit mondtam a legelején, hogy a cigány az kurucabb a magyarnál.” (4. munkáltató)

A foglalkoztathatóság-foglalkoztatottság korlátait a munkáltatók alapvetően az alulképzettségben látják...

„Funkcionálisan analfabéták, értem ez alatt, hogy ha be is fejezte a 8 általánost, akkor sem tanul meg normálisan írni, olvasni. Az, hogy a számítógép tekintetében teljes mértékben analfabéta, az benne van. A szókincsük minimális és ez az óriási probléma, hogy nem tudja magát kifejezni, és ha a kezébe adok valamilyen papírt, hogy írja le akkor azt, hogy elsején kell menni valahova, az elsején-t ly-nal írja. Most így nem lehet sehova sem eladni.” (5. munkáltató)

...illetve a roma kultúra sajátosságaiban. Munkáltatói szempontból milyen ez a roma kultúra?

„A hagyományokat... ahhoz ragaszkodva ők ezt nem mindig értik meg, hogy itt normálisan, kitartóan, folyamatosan kell valamit elvégezni, hanem, ha ő úgy gondolja, hogy most neki fontosabb egy családi ünnepnek az előkészülete, mint az, hogy megpróbálják bejönni dolgozni, akkor nem fog bejönni dolgozni.” (9. munkáltató)

A társadalom peremén mozgó – kvázi nomadizáló – romák a családi, rokoni kötelékeikbe kapaszkodva küzdöttek a fennmaradásért. És bár ma már nem annyira mozgékonyak a közösségeik, a társadalom pereméről manapság sem kerültek beljebb – inkább csak lejjebb. A romák számára alapvetően ma is a családi kötelékek jelentik a kapaszkodót (Szuhay 1999; Reyniers 1996). Jól érzékelik a munkáltatók, hogy a romák értéksorrendjében a család felé való elköteleződés magasabb rangot kap, mint az egyébként is bizonytalan munkahelyek felé való elköteleződés. Munkáltatói oldalról viszont ez az értékpreferencia egyenlő a megbízhatóság hiányával.

A roma alkalmazottakkal nem rendelkező munkáltatók véleményében – a másik csoporttal ellentétben – már megjelenik a romák és a segélyezés összekapcsolása, mint a romák – illetve a magyar társadalom – jelenlegi rossz helyzetének az okozója.

„Gyakorlatilag megfelelő képességekkel azért nem rendelkeznek, mert nem is jártak soha iskolába. És ott, ahol élnek nem, nem az a példamutatás, hogy gyakorlatilag törekedni kell, dolgozni kell, hanem ők arra vannak beállva, hogy várják a segélyt és majd el fogják őket tartani. És amíg ez a szemléletmódjuk, és amíg valóban el fogjuk őket tartani, addig én úgy gondolom, hogy gyakorlatilag nem lesz ebben előrelépés. [...] És én tudom, hogy nagyon gonosz vagyok, de szerintem a gyerekvállalásukat is valamilyen módon korlátozni kéne, mert az nem normális dolog, hogy tíz-tizenkét gyereket megszülnék, és senki nem törődik velük, nőnek a gyerekek, mint a dudva, de csak azért szüli meg őket, hogy a gyerek eltartsa őket.” (6. munkáltató)

A feketemunka, az abban való részvétel mondhatni elismerést vált ki a munkáltatók részéről. Érvként használják: a romák nem munkakerülők, hanem dolgoznak.

Kérdező: *„A romák miért nem tudnak elhelyezkedni?”*

„Mert nincs nekik való munka... illetve bocsánat, nem így helyes. A romák egy jelentős része el tud helyezkedni, aki a romák között dolgozni akar, az dolgozik és összességében nem így van, hogy a roma nem dolgozik, hiszen megélnek. Oké, rendben, van a megélhetési bűnözés része [a feketemunka], de ettől függetlenül az építőiparban, akik lebuknak, nagyobb része roma...

Kérdező: *„Mint fekete munkás.”*

„Igen, mint fekete munkás.” (4. munkáltató)

A nyílt munkaerőpiacon való elhelyezkedést – a korábban említett képzetlenség, illetve a családi elköteleződésen alapuló roma kultúra mellett – az előítéletesség is gátolja.

„Sajnos ebben az országban nagyon sok támadás éri a romákat. Valamilyen szinten nem is igazán veszik egyes helyeken emberszámba őket, és ez úgy visszatartja úgy a gyerekeket, mint a felnőtteket. Nagyon sok munkahely van, ahol egyszerűen fel sem veszik a romákat, mert roma. Egy roma ember is tud olyan képességeket, olyan teljesítményt nyújtani, sőt nekem most is van olyan dolgozóm, aki nyújtja azt a teljesítményt, még talán különbet, mint a magyar ember.” (3. munkáltató)

„Nekem volt olyan, hát... egy roma eljött nekem dolgozni, a tulajdonos megmondta kerek-perec, hogy ne foglalkoztassam ott, az ő munkaterületén. De mondom, egy rendes ember, de neki akkor sem, ő nem bánja, de őneki ott ne legyen.” (7. munkáltató)

„...azért nem biztos, hogy nagyon lelkesednék én is, hogy ha egy roma takarít. Nem biztos, hogy nagyon lelkesednék, addig, amíg meg nem ismerem, hogy nyugodtan rábízhatom a dolgaimat. Rengeteg előítélet van bennünk. Nem minthogyha a másik [a magyar] ezt meg nem csinálná [a lopást], de mégis van bennünk.” (8. munkáltató)

Nézzük meg alaposabban a lopás kérdését:

„Előítéletesség az van benne, de én sajnos úgy jártam, hogy Nyíregyháza környéki faluban őriztünk egy mezőgazdasági részvénytársaságnak a telepét, ahol termények vannak... egy cigányembert vettünk fel, aki jónak látszott vagyonőri szempontból. Ő volt az első, aki megdézsmálta a raktárat. Megfogtuk, rendőrségi feljelentés lett belőle. A megbízóm attól kezdve nem fogadott el cigány embert. (5. munkáltató)

Vagyis, ha egy roma munkavállaló lop a munkahelyén, akkor az egy életre szóló tapasztalatot fog jelenteni a munkáltató számára, s e tapasztalat érvénye kiterjed minden romára – és vélhetően nem csak az idézett esetben van ez így. Ha egy nem-roma teszi ugyanezt, akkor a tolvaj személyére irányul a tapasztalat, s nincsen hosszú távú kihatással a többi nem-roma munkavállalóra.

Mit lehetne tenni annak érdekében, hogy a romák munkaerő-piaci helyzete javuljon? A legfontosabb területnek az oktatást, a képzettség megszerzését tekintették a megkérdezettek. De fontos a kommunikáció – az információáramlás és az emberek közötti kapcsolat szempontjából egyaránt.

Mások a tradicionális cigány kézművesség és „szolgáltatóipar” egyes elemeiben látnak fantáziát. Kvázi üzleti tervnek is beillik az alábbi vélemény – noha az rögtön látszik belőle, hogy tömeges felemelkedésre ez a szegmens nem lenne alkalmas:

„Voltak vályogvető cigányok ugye, ma, amikor annyira beszélünk, hogy energiatakarékos házak, meg vissza a természetbe, meg természetközeli házak, meg minden más, nagy kérdés, akkor miért nem segítjük a cigányokat, újra vályogházak, agyagházak építésével normális környezetbe, ahol egyébként a magyaroknak is ugyanezt az építőanyagot meg tudnák termelni és lehetne élniük. [...] Jártak régen nádat vágni a cigányok, mert jártak, csinálták, a vérükben van, ott van a vályogház, ott van a nádtető, kell még több egészséges dolog egy normális házhoz? Kellene még természetesen faablak, ezt is csinálták régen, nagyon jól értenek a fához...” (4. munkáltató)

Kinek kell elsősorban erőfeszítéseket tennie a romák foglalkoztatása érdekében? Mint azt a munkavállalói fókuszcsoporthoz esetében láttuk, a kirekesztő gondolkodás egyszerűen rátolja a romákra a felelősséget, illetve kizárólag tőlük várja el a megoldást – továbbá minél inkább távol áll a kirekesztő gondolkodástól egy adott vélemény, annál inkább oszlik a cselekvés felelőssége. A munkavállalói interjúk ebből a szempontból a spektrum teljességét bemutatják.

Kinek kell tehát megmozdulnia?

„A romáknak. Öngondoskodásról volna szó, tehát nem tudja megmondani a magyar, hogy hogy jó a romának.” (4. munkáltató)

„Valószínű, hogy minden szinten meg kell tenni ezt, legmagasabb szinten, politikai szinten akár, országgyűlés szinten is. Döntéseket kell hozni, törvényeket kell alkotni, akár a minisztérium szinteken is ezt támogatni kell. De ugyanúgy munkavállaló és munkáltató oldalról is, tehát a befogadtató és a befogadni kívánó fél oldaláról is, vagyis mind a két félnek ezért tennie kell, tehát a részletekben mindenkinek tennie kell ezért közösen.” (2. munkáltató)

„Hát az államnak, ez állami feladat. Állami feladat, hogy valaki csináljon egy tervet legalább, hogyan induljon el.” (8. munkáltató)

Következtetések és javaslatok

A romák az alacsony iskolai végzettségből, a munkanélküliségből és az etnikai diszkriminációból következően a rendszerváltást követő évtizedek leginkább marginalizált társadalmi csoportjává válnak. Miután a nemzetközi adatok azt mutatják, hogy azok a gyerekek, akiknek szülei társadalmilag kirekesztettek voltak, későbbi életükben sokkal nagyobb valószínűséggel válnak maguk is kirekesztetté, a negatív folyamatok visszafordítását haladéktalanul meg kell kezdeni.

Vizsgálódásunk kiindulópontjaként megfogalmaztuk, hogy a kirekesztés jól körülhatárolható, komplex *viselkedésben* nyilvánul meg. Jellemző a kirekesztésre, hogy a negatív sztereotípiák, a stigmatizálás kialakulásán keresztül olyan helyzetekben is megnyilvánul, ahol egyébként a szereplők jó szándékúak, nem kirekesztők, illetve nincsenek tudatában annak, hogy az elterjedt sztereotípiák befogadásával kirekesztő magatartást és kommunikációt tanúsítanak. Ebből vezettük le a kutatás első hipotézisét.

- *A kirekesztés ideológiája mindenkit elér, ám az az egyének társadalmi státuszától függ, hogy mire és milyen mértékben használják fel a „kommunikációs muníciót”. Az interjú adatgyűjtés során három társadalmi csoport kommunikációját vizsgáltuk meg. A kirekesztett romák, a többségi munkavállalók és a munkáltatók csoportjában egyaránt fellelhető volt a kirekesztés ideológiájának kommunikációja. Az esetlegesen hibás oksági érvelést ugyanakkor a nem kirekesztő gondolkodású interjúalanyoknál a felelősség*

megosztásának kommunikációja követte, míg a kirekesztő gondolkodású interjúalanyok a felelősséget teljes mértékben a kirekesztett etnikai csoportra hárították.

- *A kirekesztetteket az ideológia bizonyos mértékű befogadása jellemzi, melyből rezignáltság, reményvesztettség fakad. A romák körében felvett fókuszcsoporthoz (1. és 2. csoport) interjúk másodelemzése megerősítette a hipotézist.*
- *A munkavállalókra a versenyhelyzetből kifolyólag a kirekesztés ideológiájára való nyitottság jellemző. A két munkavállalói fókuszcsoporthoz között alapvető különbséget találtunk, amely vélhetően a csoportok töréscsoportjainak mentén alakult. A 3. csoport nem rendelkezett valós ismeretekkel a romák kultúrájáról, ebből a szempontból közkeletű sztereotípiákra hagyatkoztak. A roma kultúra esetükben a „problémák alapvető forrása” kifejezés szinonimája volt. A 4. csoport tanulmányai során romológiai alapismereteket is elsajátított. Esetükben a roma kultúra kifejezés nem töltődött fel szélsőségesen negatív tartalmakkal, kommunikációjuk csaknem mentes volt a közkeletű sztereotípiáktól. A két csoport közötti különbség megfogalmazásakor a reális ismeretek meglétére, illetve hiányára túl talán sokkal nagyobb jelentőséget tulajdoníthatunk a „kontaktus-faktornak”. A 3. csoport – egy tagot kivéve – nem állt közvetlen munkakapcsolatban romákkal, ellenben a 4. csoport több tagja is arról számolt be, hogy munkatársai között van roma származású, sőt, egyúttal ezek megbecsültségére is kitértek. Eközben a 3. csoport tagjai javarészt félelmet keltő vagy frusztráló szituációk során szereztek személyes tapasztalataikat – ráadásul idegen – romákról, s ez tovább erősítette bennük a romáktól való elzárkózás vágyát. A problémák miatti felelősséget éppúgy a romákra hárítják, mint a megoldásra törekvés felelősségét. A 3. csoportra jellemzőnek találtuk továbbá az üvegplafon-effektus használatát – ez alatt azt értjük, hogy bizonyos, alacsony megítélésű munkahelyeken tudják csak elképzelni a „jó romát”, magasabb megbecsültségű munkahelyeken, bizalmi állásokban már nem. Ez fakadhat abból is, hogy a csoport tagjai valószínűleg tényleges versenyhelyzetben lennének az „üvegplafont” áttörő romákkal.*
- *A munkáltatókat piaci érdekek fűzik ahhoz, hogy reálisan döntsenek a lehető legjobb munkaerő felvételekor, ezért esetükben gyakoribb lesz a nem-kirekesztő gondolkodás. Mások előzetes etnikai szelekcióval védekeznek a romákban megtestesülő fenyegetések ellen, mely viselkedést ugyancsak leírhatunk közgazdasági modellel. Azon munkáltatók esetében, akiknek van vagy volt roma beosztottjuk, csupán enyhén érzékeltük a*

sztereotípiákat, illetőleg kommunikációjuk sosem a kirekesztés diskurzusát erősítette. Ez nem csak azokban az esetekben volt jellemző, ahol a roma alkalmazottak 3D-munkahelyeket töltöttek be⁹ (pl. szemétszállítás), hanem a képesítést igénylő munkaköröket betöltő romák foglalkoztatói esetében is. A roma munkavállalót nem alkalmazók egy része semleges, más része viszont kirekesztő álláspontot képviselt. Ugyanakkor megállapítható, hogy bármelyik csoportba is tartozzanak, a munkavállalók egyként vallják, hogy a kialakult áldatlan állapotokat mihamarabb orvosolni kell, illetőleg, hogy ennek eszköze elsősorban a romák képzése, oktatásuk színvonalának emelése. A kirekesztés diskurzusával erősebben azonosuló munkáltatók ezt inkább szegregáltan – „romáknak való iskolákban” – képzelik el, a többiek egyöntetűen az integráció mellett tették le a voksot.

Vizsgálódásunk a kirekesztés-kirekesztődés problematikájának csupán vékony metszetét érintette, így nem gondoljuk, hogy javaslataink teljesek, áttörő hatásúak lehetnének. A kirekesztés diskurzusát, a kommunikációt megfigyelve viszont teljes biztonsággal megállapíthatjuk, hogy a romákról szerzett mérvadó ismeretek gátolják a sztereotípiák elfogadását. Úgy véljük azonban, hogy nem elég csak a szociális képzésekben helyet biztosítani a romológiai kurzusoknak. Miután a romák diszkriminációját az iskolákban lehet erősíteni – hibás gyakorlattal –, vagy enyhíteni, javasoljuk, hogy az integráció elősegítése érdekében már az általános iskolában kapjanak teret a romákról szóló ismeretek.

Nem támogatjuk ugyanakkor azt a koncepciót, hogy önálló roma-ismereti könyvekből tanuljanak a gyermekek. Véleményünk szerint a roma népismeret szükségessége nem csupán alternatív tantervekben, vagy mondjuk roma gyerekeknek tartott szakkör keretében indokolt (vö. Bársony és Daróczi 2005), sokkal inkább helyet kellene kapniuk a humán tárgyak tematikájában, beleszöveve azt a tananyag menetébe. Irodalomórán a magyar költők gyermekversei között kapjanak helyet roma népköltések, roma költők versei – ne egyedül az Egri csillagok Sárközije képviselje a romákat a magyar irodalomban. A történelemtankönyvekben ugyancsak szerepeljenek a megfelelő helyen a romák, akár a korabeli gazdaságban, akár a forradalmi hadseregek kíséretében betöltött szerepük. Röviden: a romákról szóló ismereteket ne különítsük el – ne „szegregáljuk” – olyan tankönyvekbe vagy tankönyvszerű kiadványokba, amelyeket a normál tanrend szerint haladó osztályokban tanulók sosem vesznek a kezükbe. Ahogy a roma gyermeket integráljuk a normál iskolákba, úgy integráljuk a roma népismeretet a normál tankönyvekbe.

Irodalomjegyzék

Bársony J. – Daróczy Á. (2005): Vrana mámi mesél. Roma népismeret az általános iskolák 1-4. osztálya számára. SuliNova, Budapest.

Fónai M. – Fábián G. (1999): Szociális munkás szakos hallgatók pályaképének nemzetközi összehasonlítása. In: Lukácskó Zs. – Fónai M.– Fábián G. (szerk.): „Peremvidék” – Szociális kutatások Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. Nyíregyháza–Salgótarján, DOTE EFK – Salgótarjáni NKK. 219–250.

Gans, H. J. (1992): Mire szolgálnak az értelmetlen szegények? – avagy a legalsó osztály szerepe Amerikában. *Esély* 1992/3: 3–17.

Hobcraft, J. (2007): Child Development, the Life Course, and Social Exclusion: Are the Frameworks Used in the UK Relevant for Developing Countries? *CPRC Working Paper 72*.
<http://www.chronicpoverty.org/pdfs/72Hobcraft.pdf>

Kemény I., Janky B. (2003): A cigányok foglalkoztatottságáról és jövedelmi viszonyairól – a 2003. évi országos cigánykutatás alapján. *Esély* 2003/6: 58–72.

Kertesi G. (2000): A cigány foglalkoztatás leépülése és szerkezeti átalakulása 1984 és 1994 között. *Közgazdasági szemle* 47(5): 406–443.

Kertesi G. – Kézdi G. (2004): Általános iskolai szegregáció – okok és következmények. *Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek* 2004/7. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.

Powell, G. N. (1988): *Women & Men in Management*. Sage, London.

Pratkanis, A. R. – Aronson, E. (1992): A rábeszélőgépj. Élni és visszaélni a meggyőzés mindennapos mesterségével. AB OVO, Budapest.

Reyniers, A. (1996): Migráció: mozgalom és identitás. *Via Europa – Esély különszám.* 65–72.

Szalai J. (2002): A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. *Szociológiai Szemle* 2002/4: 34–50.

Szalai J. (2004): A jóléti fogda – I. *Esély* 2004/6: 19–36.

Szuhay P. (1999): A magyarországi cigányok kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája. Panoráma, Budapest.

Tileagă C. (2005): A szélsőséges előítélet magyarázata és a vádolás legitimációja a romákról szóló beszédben. *Replika* 53: 35–53.

¹Jegyzetek

A tanulmány az EQUAL támogatásával készült a nyíregyházi Göllez Viktor Általános Iskola és Speciális Szakiskola projektjén belül. A szerző ezúton fejezi ki köszönetét a projekt vezetőinek – Buda Barna és Tóth Ernőné –, valamint a kutatás megalapozását segítő háttéranyagokat összegyűjtő, az interjúkat és átiratokat készítő szakembereknek – Gurály Edina, Huszti Éva, Kokas Andrea, Szenes Zoltán, Veszprémi Erzsébet.

² Az ipari társadalmakban mindig van álláshely, melyet a hazai munkaerő egyáltalán nem, vagy csak rendkívül kiszolgáltatott helyzetében fogad csak el. Ezek a 3D-munkahelyek (*dirty, dangerous, degrading*, azaz piszkos, veszélyes és lealacsonyító), melyek betöltésére inkább csak a marginalizált rétegek vállalkoznak.

³ 2007 tavaszán a nyíregyházi önkormányzat bezárta a város egyik szegregált cigánytelepén (Huszár-telep, avagy „Guszev”) működő iskolát. (Mind a telep, mind a iskola spontán szegregáció folytán alakult ki, hasonlóan az észak-amerikai nagyvárosok belvárosi slum-jeihez; az 1950-es években a telep még Nyíregyháza egyik legelőkelőbb negyedének számított.) Az iskola bezárása után mintegy száz roma tanulót a belvárosi iskolákba integráltak, ügyelve arra, nehogy a befogadó iskolákban, és az osztályokban egyenként is, meghaladja a roma tanulók aránya azt a küszöböt, amely esetleg újabb spontán szegregációt indítana be (a többségi gyermekek meginduló kiiratkozása révén). Az integrációs folyamat alaposan felbolygatta a várost... s ez észlelhető volt a fókuszcsoportban is.

⁴ Az üvegplafon kifejezést az utóbbi évtizedekben kezdték alkalmazni a női karrier általánosan tapasztalható megtorpanására. A nők, azonos felkészültség mellett is szignifikánsan gyengébb munkahelyi karriert futnak be, mint a férfiak; pl. lényegesen kevesebb közöttük a vezető beosztású. A nők előrejutását egyértelműen külső – társadalmi, sőt, szexista – gátak akadályozzák (vö. Powell 1988), mégis az erről folyó, főképpen férfiak által lebonyolított társadalmi diskurzus a nőkre hárítja ennek felelősségét („nem alkalmasak”). Hasonló mechanizmusai miatt – jól pozícionálható megtorpanás az alsóbb munkakörök szintén, külső (társadalmi, rasszista) gátak, felelősség-projekció – alkalmaztuk az üvegplafon kifejezést a romák munkaerő-piaci helyzetének jellemzésére.

⁵ A fókuszcsoport fentebb nem idézett véleményeiben.

⁶ Itt azért érdemes hozzáfűzni, hogy a romák elképesztően rossz iskolázottsági mutatói mögött is ott munkál az etnikai diszkrimináció.

⁷ Szélsőségesen diszkriminatív gondolkodás és viselkedés esetén nem ritka, hogy az egyébként semleges forrást is negatív attribútumokkal ruházzák fel, hogy ignorálni lehessen azt. Így lesz a kutatóból „cigány-bérenc”, a tudományos tényekkel alátámasztott állításokból pedig „hazugság”.

⁸ A hazai iskolarendszerről alkotott vélemények bemutatását a jelen tanulmány – terjedelmi okokból – nem tartalmazza.

⁹ Esetükben nem vitatható gazdasági haszon származik abból, hogy roma munkavállalókat foglalkoztatnak – olyan munkakörökben, melyeket nem roma munkavállalók kisebb valószínűséggel töltenek be. A romák foglalkoztatásának e közvetlen gazdasági haszna előre megjósolhatóan csökkenti előítéletességet.

Kun Zsuzsa

A szociális szolgáltatások sztenderdizálása és a foglalkoztathatóság javítása

„Mert ha a szegénység mérséklése a helyi közösségek dolga, ha a minimum-elvű szabályozásra épülő segélyezés még szűken jövedelmi értelemben sem teszi lehetővé legalább a létminimum szintjének elérését, ha ráadásul a segélyezési forrásokért éles verseny folyik a közösség különböző csoportjai között, ha mindennek tetejében a megélhetési problémákkal rendre foglalkoztatásiak, lakhatásiak, iskolaiak, szomszédságiak, egészségügyiék és hatóságiak sora társul (márpedig e halmozódás a szegénység lényegi sajátja), akkor napnál világosabb: a materiális támogatások mellett a jövedelemhiánnyal társult más egyéni problémákra választ adó speciális szolgáltatásokra van szükség. Ezt diktálja a professzionalitás elve, és ezt diktálja a közösség együttélési viszonyainak mederben tartására irányuló helyi közérdek is. Így, ebben a logikában és erre a nyomásra születtek meg az elmúlt évtizedben a munkanélküli-ellátás minden mástól elkülönült – csak a munkaügyi szakemberek és a munkaerőpiacról kiszorultak által «belakott» – intézményei, a ma már kötelező érvénnyel létrehozandó hajléktalanszállók, a köztudottan a cigány/szegény gyerekek iskoláztatására szakosodó speciális oktatási intézmények, a szegények számára kijelölt és fenntartott szociális boltok és áruházak, a «nekik» szervezett helyi közösségi programok és jótékonyági akcióval egybekötött kulturális sorozatok stb. – röviden, egy totális, ám a többségi érintkezési viszonyoktól hermetikusan elzárt életvilág intézményei. A létrehozatalt mindenkor racionális, sőt, többnyire a segítség jószándékával átítatott érvek és törekvések diktálják, az eredmény azonban mégis a szegények szegregálódásának lassan gettósodássá érő folyamata. Mert minél totálisabb a számukra a többség által berendezett külön világ, annál kevesebb az ok, de a motiváció és a lehetőség is a kilépésre. Így áll elő, hogy az «igazi» szegények szegénysége minden ellenkező értelmű politikai vagy szakmai nyilatkozat és döntéshozói szándék ellenére tartós szegénységgé, mi több, kirekesztődéssé és leszakadássá mélyül. Az őket körülvevő falak pedig két irányból is áthatolhatatlanok: egyedi és kivételes esetektől eltekintve nincs kilépés, a többség felől viszont nincs bepillantás.”¹

Vajon sztenderdizálhatóak-e a foglalkoztathatóság javítása érdekében a szociális szolgáltatások által nyújtott szolgáltatások? Ha sommásan, a szakma haragját, de legalábbis ellenérzését vállalva kívánunk válaszolni, akkor azt kell mondanunk, nem, mert nincsenek ilyen szolgáltatások.

Kicsit árnyaltabban kell ugyanakkor fogalmaznunk. Léteznek olyan szolgáltatások, amelyek explicite a munkaerő-piaci integrációt kívánják elősegíteni (elsősorban a rendszeres szociális segélyezettekkel kapcsolatban), s mint ilyenek, elméletileg szolgálják a foglalkoztathatóság javítását is, ezek hatásossága és hatékonysága enyhén szólva kérdéses. „A munkanélküli, a munkaerőpiacról tartósan kiszorultak ellátására az elmúlt években a segélyezés mellett megszülettek azok a szolgáltatások (1. beilleszkedési program, foglalkoztatási, közösségi programok), amelyek munkaerőpiacról kiszorultak által «belakott» intézményeket hozták létre. A beilleszkedési programok során a szakemberek több száz munkanélküli ember részére szerveznek/szerveztek több tucat tréninget, több száz órás képzési programot, fejlesztő foglalkozást, miközben a beavatkozás szereplői nem ismerik a munkaerő-piaci igényeket, fogalmuk sincs arról, hogy azokra a készségekre, képességekre, ismeretekre, amelyeket «elsajátíttatnak», igényt tart-e a munkaerőpiac.

Azok a programok pedig, amelyek a munkaerőpiacról tartósan kiszorultak foglalkoztathatóságának növelését célozták meg, a cél ellenére foglalkoztatást bővítő² programokká váltak, az elsődleges munkaerőpiacra történő kilépést preferálták, anélkül, hogy mérték volna a foglalkoztathatóság javításának eredményességét, képessé tették volna az egyént arra, hogy munkaerő-piaci körülmények között funkcionáljon.”³

És léteznek olyan szolgáltatások, megoldások, módszerek, eszközök, amelyek nem kimondottan a foglalkoztathatóság javítását szolgálják, ugyanakkor közvetve vagy közvetlenül, hozzájárulnak ahhoz. Ennek számos oka van. Egyfelől meglehetősen új az az elvárás, hogy a munkanélküliség csökkentésében a szociális szolgáltatásoknak is vannak feladataik, eddig ezeket a feladatokat a szakmapolitika elsődlegesen az Állami Foglalkoztatási Szolgálatnak delegálta. A szociális szolgáltatások csak közvetetten találkoztak a munkanélküliség kérdéseivel, elsősorban annak következményeit voltak hivatottak orvosolni, mindaddig, amíg a szociális törvény a rendszeres szociális segélyezettek beilleszkedésének támogatását nem rendelte az amúgy is agyonterhelt ágazat feladatkörébe. Történt mindez úgy, hogy új szolgáltatások kifejlesztése, kipróbálása, rendszerbe állítása elmaradt, s nem kapta meg az ágazat a feladat ellátásához szükséges erőforrásokat sem.⁴

További problémát jelent, hogy a foglalkoztathatóság javítását célzó szolgáltatások tervezéséhez és megvalósításához számos új tudás, módszer, több szakember, jobb finanszírozás, s nem utolsósorban jobb szabályozás lenne szükséges, ezek egyelőre még váratnak magukra. Mindeközben egyelőre nem tesszük fel azt a kérdést, hogy amennyiben van egy ágazat, amely a munkához jutást hivatott szolgálni, vajon miért kizárólag a szociális ágazat feladata a legelesettebbek, legrosszabb helyzetűek támogatása,

miért nem a másik intézményrendszer feladata ez? Hiszen a foglalkoztathatóság javítása végső soron a munkaerőpiacra történő kilépést hivatott elősegíteni.

Ahhoz, hogy akár a munkanélküliség csökkentéséhez hozzájáruljon, akár a foglalkoztathatóság javítását szolgáló szolgáltatások kifejlesztése, kipróbálása és sztenderdizálása elindulhasson, számos dolgot újra kell gondolunk, nemcsak a szakma, de a szakmapolitika szintjén is. Ezek a kirekesztődés, a társadalmi befogadás és a foglalkoztathatóság egymással szorosan összekapcsolódó fogalmai és jelenségei.

De vajon mi a társadalmi befogadás? Több-e ez a fogalom, mint divatos szólam? Amikor használjuk, pl. szolgáltatásokat nyújtunk egy-egy ember számára, megtöltjük-e tartalommal? Hozzájárulunk-e ügyfeleink társadalmi befogadásához szolgáltatásainkkal, vagy tudjuk-e csökkenteni, enyhíteni kirekesztődésük mértékét, következményeit? Nem mindegy-e nekünk, kik vannak kívül és belül? Dolgozunk azokkal, akik igénybe veszik a szolgáltatásainkat, de mi van azokkal, akik nem kopognak az ajtón? És mi a hosszú távú következmény?

A társadalmi befogadás (social inclusion) fogalma, koncepciója az Európai Unióban még kevésbé kidolgozott, és leginkább a kirekesztés ellentétéként került a közgondolkodásba. „A társadalmi kirekesztődés a társadalmi integráció, az együvé tartozás sérülése, a dezintegrálódás következménye és jelzése, a társadalom működésének zavara.”⁵

A társadalmi kirekesztődés (exklúzió, exclusion) minden esetben a szegénységgel összefüggő fogalom. 1998-ban az Európa Parlament 1355. számú ajánlása foglalja magában a magyarázatot. „A szegénység fogalma az anyagi források szűkösségéhez vagy elégtelenségéhez kapcsolódik. A társadalmi életből való kirekesztés messze túlmegy azonban a fogyasztói társadalomban való részvételen. Magában foglalja a gazdasági, politikai és kulturális életben való részvétel nem megfelelő szintjét, egyenlőtlenségeit vagy teljes hiányát. Az exklúzió a társadalmi elszigetelődéstől a társadalomból való teljes kivasároltságig terjedhet.”

„A társadalmi kirekesztés, túl azon, hogy sérti az emberi méltóságot és megfosztja az embereket alapvető emberi jogaitól, a gazdasági és társadalmi instabilitás és a növekvő egyenlőtlenségek mellett peremre szorításhoz, kirekesztéshez és olyan erőszakos reakciókhoz vezet, amelyek társadalmaink demokratikus alapjait ássák alá.”

Azt gondolom, kulcskérdés ennek megértése. Nem egyszerűen arról van szó, hogy azért kell foglalkoznunk a társadalmi befogadás-kirekesztődés kérdéskörével, mert az káros a kirekesztettekre, elfogadhatatlan, megalázó, az emberi méltóságot sértő élethelyzetekbe, állapotba sodorja őket, hanem

azért is, mert a kirekesztődés társadalmi dezintegrációhoz vezet, amely az egész társadalom életminőségét, végső soron akár fennmaradását veszélyezteti.

Egyszerre, egymás mellett használjuk a társadalmi *kirekesztődés* és a társadalmi *kirekesztés* fogalmait. A kirekesztés fogalom feltételez valamiféle akaratlagos tartalmat, míg a másik a folyamatjellegre teszi a hangsúlyt. A kirekesztettség azt sugallja, hogy valaki vagy valami csinálja azt. Határozott kapcsolatot teremt a gazdag és a szegény, a társadalomhoz tartozó és a kirekesztett között. A kifejezés nem egy passzív, s nem is egy önmaga által kifejlesztett állapotot tükröz." ⁶

A társadalmi kirekesztődés jelenségek köre mintegy két évtizeddel ezelőtt került a nyugat-európai szociálpolitikai gondolkodás középpontjába, a problémakörnek a nyilvánosság fórumain való tematizálásához pedig az azt megelőző másfél évtizedben a szegénység új arcait feltáró társadalmi vitákon keresztül vezetett az út.⁷

„A társadalmi kirekesztés problematikája már Max Weberrel bekerült a szociológia tárgykörébe. Weber e fogalommal a társadalmi csoportok verseny során tapasztalható egyik kollektív megnyilvánulási formáját illette, amikor is az adott csoport egy másikat annak valamilyen külső attribútumát alapul véve zárja ki a (gazdasági) versenyből. Ez a külső tulajdonság lehet az etnikai hovatartozás, a vallás, a nyelv, a származás, a lakóhely és sok más egyéb, a végeredmény mindig ugyanaz: társadalmi kirekesztés.”⁸

Általában a kirekesztődés együtt jár a térbeli elkülönüléssel és gyakran a kirekesztett személyekkel és csoportokkal szembeni intolerancia, előítéletek is generálják.

A társadalmi kirekesztettség kifejezés rámutat arra tényre, hogy a gazdasági, politikai és társadalmi erők az egyén (egyének) ellenőrzésén kívül esnek. Ez pedig azt sejteti, hogy egy folyamat van lejátszódóban, amely számos intézmény (meggyőződésem szerint többek között a szociális szolgáltatásoké is!) döntéseinek, vagy éppen azok hiányainak eredménye.

Feltehetően el kell fogadnunk, hogy a kirekesztődés mindhárom értelmezése igaz lehet a magyar viszonyokra, azonban mégiscsak azt kell gondolnunk, hogy a mai magyarországi kirekesztődés a társadalomban lejátszódott folyamatok eredménye, amelyek létrehozták és tartósították a hazai szegénységet, munkanélküliséget, etnikai diszkriminációt és a térbeli szegregációt, amelyek együttesen okozzák a kirekesztés legszélsőségesebb állapotait.

Ahhoz, hogy a szociális szolgáltatások eredményesen tudják felvenni a harcot a kirekesztődéssel, nagyon fontos, hogy megismerjük annak dimenzióit. De ezt csak azt követően tesszük, ha megnézzük, az EU-ban milyen irányelvek, intézkedések segítik a társadalmi befogadást.

A társadalmi befogadás támogatása az unióban a kirekesztés felszámolását szolgáló intézkedéseket jelenti, mint például:

- iskolai lemaradások csökkentése, iskolázottsági hiányok pótlása
- munkanélküliek elhelyezkedésének támogatása
- szakképzettség növelése
- lakhatási körülmények javítása
- egészségügyi ellátás javítása
- családi válságkezelő programok

A társadalmi befogadási stratégia közös célkitűzéseit a 2000 decemberében tartott Nizzai Európai Tanácson határozták meg. A közös célrendszer négy pilléren nyugszik. Ezeket egy horizontális cél egészíti ki: a nemek közötti esélyegyenlőség biztosítása.

1. A foglalkoztatás lehetővé tétele és a forrásokhoz, jogokhoz, javakhoz és szolgáltatásokhoz való hozzáférés mindenki számára

1.1. A foglalkoztatásban való részvétel előmozdítása:

- a foglalkoztatottság lehetővé tétele a legelesettebb csoportok számára;
- a munkahely és a családi élet összeegyeztetésének elősegítése, beleértve a gyermekek és rászorulóknak gondozásának lehetőségét;
- a szociális gazdaság munkahelyteremtő lehetőségeinek kihasználása;
- a munka világából történő kirekesztés megelőzése a foglalkoztathatóság javításával,
- a forrásokhoz, jogokhoz, javakhoz és szolgáltatásokhoz való hozzáférés mindenki számára,
- a szociális védelmi rendszer kialakítása oly módon, hogy mindenki az emberi méltósággal összeegyeztethető módon élhessen;

- a szociális védelmi rendszer kialakítása úgy, hogy a munkavállalásnak ne legyenek ellenősztrőnzői,
- megfelelő lakhatás, valamint a normális élethez szükséges kommunális szolgáltatások biztosítása mindenki számára;
- mindenki számára hozzáférhető egészségügyi ellátások;
- az oktatáshoz, igazságszolgáltatáshoz, valamint egyéb szolgáltatásokhoz (pl. kultúra, sport) való hozzáférés biztosítása a társadalmi kirekesztés által fenyegetett csoportok számára is.

2. A társadalmi kirekesztés kockázatának elkerülése

- a tudás alapú társadalom és az új információs és kommunikációs technológiák lehetőségeinek kiaknázása és annak biztosítása, hogy ezek előnyeiből senki se maradjon ki;
- a társadalmi kirekesztéshez vezető krízishelyzetek (pl. eladósodás, iskola idő előtti abbahagyása, hajléktalanság) megelőzését célzó intézkedések fogantatosítása;
- a családi szolidaritás megőrzését célzó intézkedések fogantatosítása.

3. A legelesettebbek segítése

- a tartós szegénység kockázatának kitett emberek társadalmi integrációjának elősegítése;
- a gyermekek társadalmi kirekesztésének megszüntetésére irányuló törekvések;
- átfogó intézkedések a leszakadó régióknak.

4. Minden érintett szerv mozgósítása

- a társadalmi kirekesztés által érintett emberek részvételének és érdekérvényesítésének elősegítése a tagállami gyakorlatok szerint;
- a társadalmi kirekesztés elvének figyelembevétele minden érintett szakpolitikában;
- párbeszéd és partnerség kialakítása a társadalmi kirekesztésben érintett állami és piaci szereplők, valamint a civil szféra között.

A Társadalmi befogadási stratégia az alábbi prioritásokat határozta meg

- az aktív munkaerőpiaci eszközök fejlesztése;
- a minimumjövedelmet biztosító programok fejlesztése;
- a legsérülékenyebb csoportok megfelelő lakhatáshoz, minőségi egészségügyi ellátáshoz és idősgondozáshoz, oktatási programokhoz való hozzáférését biztosító intézkedések;
- az iskolai és más képzésekből való lemorzsolódás megelőzése;
- a gyermekszegénység felszámolása;
- a bevándorlók és az etnikai kisebbséghez tartozók szegénységének és társadalmi kirekesztettségének felszámolásához, valamint munkaerőpiaci integrációjához szükséges intézkedések.

A társadalmi befogadás, kirekesztés azonban nemcsak az uniós fogalomkörben írható le, hanem a szociológia eszközeivel is. Ennek ismerete azért hasznos a szakma számára, mert segít megérteni a befogadás dimenzióit, s ennek ismeretében elősegíti a szolgáltatások tervezését, megvalósítását és értékelését a különböző szinteken.

A Portugál CESIS-t⁹ 1995-ben az Eurostat¹⁰ bízta meg a szegénység és a társadalmi kirekesztés fogalomkörei közötti kapcsolat tisztázásával, a társadalmi kirekesztés Európai Unión belüli megvalósulási formáinak felkutatásával, illetve meglétük – a lehetőségekhez mérten egzakt adatokkal való – alátámasztásával. A CESIS által végrehajtott kutatás a kirekesztődés nem pénzügyi mutatóinak megállapítására és használatára irányult. A nem pénzügyi mutatók használata azonban leginkább azért indokolt, mert mind a szegénység, mind pedig a társadalmi kirekesztés jelensége esetében főként kulturális, társadalmi, illetve pszichológiai problémákról van szó, s ezek természetüknél fogva meglehetősen nehezen fejezhetők ki pénzmennyiségekben (CESIS 1995)¹¹.

A CESIS a társadalmi minőség (social quality) indikátorait alkotta meg, amely a befogadás mellett még három dimenziót foglal magába. Az első a társadalmi-gazdasági biztonság/bizonytalanság, a második a társadalmi kohézió/anómia, a harmadik pedig a képességek kibontakoztatásának lehetőségével való felruházás/a lehetőségektől való megfosztás¹², amely fogalmat a Magyarországon indokolatlanul és nagy károkat okozva háttérbe szorított közösségi (szociális) munka használ elsősorban.

Noha a mutatók arra készültek, hogy egyes országok szociális minőségét mérjék, azt gondolom, a hazai szociális munkában a kirekesztett emberek helyzetének leírásához, a kirekesztettség mértékének meghatározásához és a beavatkozási pontok kijelöléséhez is alapul szolgálhat.

I. táblázat

Társadalmi minőség dimenzió	Dimenzió	Tartalma
Társadalmi-gazdasági biztonság	Anyagi biztonság	Jövedelem, vagyon, megtakarítások
	Munkabiztonság	Munkanélküliség (időtartama, hossza) vagy munkahely, ideiglenes, részidős, vagy átmeneti foglalkoztatási formákban való részvétel, a végzett munka biztonsága (balesetvédelem, védőfelszerelések), jóléti juttatások, stb.
	Lakhatási biztonság	Lakás, lakhatás megléte vagy hiánya, a lakás felszereltsége; kényelmi lehetőségek (magánéletre, tanulásra)
	Egészség	Egészségi állapot főbb jellemzői, betegségek és tartósságuk, a gyógyuláshoz való hozzájutás lehetőségei
Társadalmi befogadás	Társadalombiztosítási rendszerbe való befogadás	A társadalombiztosítási szolgáltatásokhoz való hozzáférés (egészség- és nyugdíjbiztosítás megléte, elérhetősége)
	Munkaerő-piaci befogadás	A munkahelyekhez, illetve teljes- vagy részidős állásokhoz, alkalmi munkákhoz, illetve fizetett vagy feketemunkához való hozzáférés
	Lakáspiaci befogadás	A lakóövezetek (szomszédságok) földrajzi elérhetőségének alakulása, támogatott és védett lakásépítés; a hajléktalanság demográfiai változók szerint
	Egészségügyi szolgáltatásokkal való lefedettség, befogadás e szolgáltatások terén	Az egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférés (alap- és szakellátás, mentő, kórházak elérhetősége), esetleges diszkriminációs mechanizmusok
	Oktatási rendszerbeli és oktatási szolgáltatásbeli befogadás	Oktatási és kulturális szolgáltatásokhoz való hozzáférés, esetleges diszkriminációs mechanizmusok, mint pl. fogyatékosnyilvánítás, szegregáció, stb.
	Politikai befogadás	Választó- és polgárjog
	Közösségi szolgáltatásbeli befogadás	A szabadidős és való hozzáférés
	Társadalmi státusz szerinti befogadás	Egyenlő esélyek és lehetőségek és diszkrimináció-ellenes szabályozások (akár helyi szinten is: szabad-e a teleházba a

Társadalmi minőség dimenzió	Dimenzió	Tartalma
		cigányoknak bemenniük?)
A képességek kibontakoztatásának lehetőségével való felruházás	Társadalmi és kulturális képességek kibontakoztatásának lehetőségével való felruházás	Társadalmilag látható és elismert csoportokban való tagság, mint például rendőrség, fegyveres erők, illetve igazságszolgáltatás, tévés személyiségek stb. és a kulturális élethez történő elismert hozzájárulások demográfiai változók szerint
	Politikai képességek kibontakoztatásának lehetőségével való felruházás	A megválasztott politikusok, kabinet-miniszterek és miniszterelnökök nem és etnikai hovatartozás szerinti eloszlása
	Gazdasági képességek kibontakoztatásának lehetőségével való felruházás	A javak, gazdasági igazgatói tisztségek stb. demográfiai változók szerinti eloszlása
	Társadalomlélektani képességek kibontakoztatásának lehetőségével való felruházás	A személyes kibontakozási lehetőségek és életminőség önbevallás szerinti szubjektív és átfogó értékelése

A társadalmi kohéziót külön tárgyaljuk, miután nyilvánvalóan csak a társadalom egészének szintjén vizsgálható (bár talán nem lenne eretnek kísérlet a helyi közösségek, helyi társadalmak kohéziós szintjének vizsgálata sem), ezért a 2. táblázatban ilyen utalásokat tettünk.

2. táblázat

Társadalmi minőség dimenzió	Dimenzió	Tartalma
Társadalmi kohézió ¹³	Gazdasági kohézió	A jövedelmek és a vagyon, valamint a munkaerő-piaci részvételi lehetőségek helyi szintű eloszlása
	A társadalmi státusz kohéziója	A nem, etnikai hovatartozás, rokkantság stb. miatti diszkrimináció szintjei. A diszkrimináció szubjektív érzékelése és a megkülönböztetés tapasztalata
	Politikai kohézió	A választásokon való részvételi arány
	Közbiztonság	Közterületen személy és vagyon ellen elkövetett bűntények; a biztonság szubjektív érzékelése és a bűnözés kockázata
	Altruizmus	Szolidarisztikus önkéntes és karitatív szervezetekben való részvétel vagy azok tevékenységéhez való hozzájárulás

A munkaerőpiachoz való viszony a társadalmi befogadás egyik, ha nem a legfontosabb aspektusa. Nem véletlen, hogy a 2003-as Európai Foglalkoztatási Irányvonal a korábbiakhoz képest új

aspektusból közelíti meg a foglalkoztatás bővítését, három célkitűzést megjelölve. Az első a teljes foglalkoztatottság elérése, amelytől ma Magyarországon még nagyon messze vagyunk. A második a munka minőségének és termelékenységének javítása. Ez a két témakör nem a szociális szolgáltatások feladatkörébe tartozik, hiszen nincs lehetőségünk a piaci folyamatokba történő beavatkozásra. (De ne felejtjük el, az Állami Foglalkoztatási Szolgálat rendelkezik ilyen eszközökkel, de természetesen önmagában nem felelős a foglalkoztatás bővítéséért.) A harmadik a társadalmi kohézió és befogadás erősítése. A foglalkoztatást az Európai Unióban is a társadalmi beilleszkedés elősegítésének kulcsfontosságú eszközeként tartják számon. A cél, hogy a foglalkoztatáspolitikai eszközei segítsék elő a munkaerő-piaci részvételt valamennyi munkaképes nő és férfi számára a munkaerő-piaci diszkrimináció elleni fellépéssel és a munka világából való kirekesztés megelőzésével. Az unió előírásainak megfelelően a gazdasági és társadalmi kohéziót a térségi foglalkoztatási és munkanélküliségi egyenlőtlenségek mérséklésével, az EU elmaradott övezeteiben élők foglalkoztatási problémáira kínált megoldásokkal, pozitív gazdasági és társadalmi struktúra-átalakító lépésekkel is elő kell segíteni.

A munkaerő-piaci részvételhez azonban számos feltétel rendelkezésre állása szükséges. Az első, hogy legyenek betölthető munkahelyek, azaz az álláskereső, illetve munkanélküliek száma egy adott földrajzi területen ne haladja meg tartósan a betölthető munkahelyek számát (abszolút munkanélküliség¹⁴). Az abszolút munkanélküliség elleni küzdelem megint csak nem a szociális szolgáltatások feladatkörébe tartozó probléma, habár a közfoglalkoztatási¹⁵ programokban kívánatos a szociális szolgáltatások jelenléte, elsősorban a foglalkoztathatóság javítását szolgáló kiegészítő szolgáltatásokkal.

A másik nagyon fontos feltétel, hogy az egyén, akit el kívánunk helyezni, foglalkoztatható legyen, azaz rendelkezzen olyan, a munkaerőpiacon kívánatos ismeretekkel, tudással, végzettséggel, készségekkel, képességekkel és személyes tulajdonságokkal, melyek egy-egy adott állás betöltésének feltételét jelentik. Ezek munkahelyenként, munkakörönként, sőt akár munkáltatónként is különbözőek lehetnek, azaz meghatározásuk nagyon nehéz, és minden esetben viszonylagos. Miután azonban a munkaközvetítés sem tartozik a szociális szolgáltatások feladatkörébe (tekintettel arra, hogy speciális szakismereteket, szaktudást, kapcsolati tőkét kíván, nem is lenne kívánatos az efféle szolgáltatások befogadása), ezért erről itt most bővebben nem ejtünk szót.

A manapság divatos kulcsszó a foglalkoztathatóság, amelyben a szociális ágazat megtalálhatja saját feladatait és nem utolsósorban többletfinanszírozási forrásait. (Nem véletlen, hogy az Új Magyarország Fejlesztési Tervben a foglalkoztathatóság javításához kapcsolódó intézkedések a szociális szolgáltatásokhoz delegálódtak.)

A foglalkoztathatóságon az Európai Unióban elsősorban a munkavállaláshoz szükséges készségek, képességek és ismeretek (tudás), a változó munkakörnyezethez, munkaszervezethez, technikai környezethez való alkalmazkodóképesség meglétét értik, s ezt a megközelítést veszik át mindazok a hazai dokumentumok, amelyek a foglalkoztathatóság kérdéskörét tárgyalják.

A foglalkoztathatóság javításának célcsoportjai

A foglalkoztathatóság fogalom tartalma elsősorban attól a személytől, célcsoporttól függ, akire a tevékenység irányul. Egy gyestről visszatérő magasan képzett diplomás nő foglalkoztatásának javításához a gondozásra szoruló gyermek napközbeni ellátásának megszervezése közvetlenül hozzájárul, amennyiben elhelyezkedésének ez szab gátat. Más esetben a munkahelyre történő bejárás lehetetlensége jelenti a legfőbb akadályt. Tömegesen, társadalmi méretekben azonban kulcskérdés azon emberek foglalkoztathatóságának javítása, akik a munkaerőpiacról tartósan kiszorultak, s a társadalomból is egészen vagy részben kirekesztetté váltak. Ez a kör nem azonos és nem is írható le a szolgáltatások és ellátások hagyományos fogalmaival, mint pl. szegények, hajléktalanok, szenvedélybetegek, pszichiátriai betegek, fogyatékos személyek, stb., noha nyilvánvaló, hogy a felsoroltak közül számtalan személy és csoport sorolható a munkaerőpiacról tartósan kiszorultak közé. Azonosítani kell tehát azokat a célcsoportokat, amelyek foglalkoztathatóságát a szociális szolgáltatások hivatottak javítani. Első körben egyszerű a közelítés, azokról a rendszeres szociális segélyezett emberekről beszélünk, akiknek együttműködési kötelezettségét a szociális törvény előírja. Ez azonban durva egyszerűsítés, hiszen a munkaerőpiacról tartósan kiszorultak közé nem csak a rendszeres szociális segélyezettek tartoznak. Megpróbálkozhatunk a szociális szakma hagyományos célcsoport-definícióival is, amelyeket hol életkor, hol szükséglet, hol állapot alapon definiálunk, azonban hamarosan rá kell jönnünk, hogy a mi szempontunkból ez a megközelítés sem működik.

Egy új szempont szükséges, mégpedig a munkaerőpiachoz való viszony. Mondhatnánk, heuréka, hiszen akkor csak alkalmaznunk kell a munkaerő-piaci szempontból hátrányos helyzetű csoportok definíciót, s már át is vágtuk a gordiuszi csomót! Valóban? A módszertani eszköztár kialakításához ez kevés. Újra kell tehát gondolnunk a célcsoport fogalmát.

A foglalkoztathatóság javítását célzó szolgáltatások elsődleges célcsoportjának (leegyszerűsítve) az inaktívakat tekinthetjük, azokat, akik nem dolgoznak, nem tanulnak, nem nyugdíjasok, nincsenek gyessed, gyeden, ápolási díjon. Ez ma Magyarországon a 15-74 éves korosztályban kb. 500000 főt jelent, s ez a szám a kilencvenes évek eleje-közepe óta stabilizálódni látszik. A 74 éves életkorig történő kiterjesztés Magyarországon ugyanakkor nem indokolt, a rövidebb várható élettartam, illetve a rossz egészségi állapot miatt. Így valójában egy 300-350 000 fős célcsoportról beszélünk, amikor a foglalkoztathatóság javítását tárgyaljuk. Nem tudjuk ugyanakkor a célcsoport összetételének változásait követni, de feltételezhetjük, hogy döntő többségük hosszú időt töltött el az inaktív

státuszban, akár a rendszerváltás óta nem volt lehetősége tartósan megkapaszkodni az elsődleges munkaerőpiacon.

Az aktív korú inaktívak megoszlását a 3. táblázat szemlélteti.

3. táblázat

Az akívkorú inaktív 15-74 éves¹⁶ népesség összetétele 2006.

	Összesen		Ebből nő
	ezer fő	%	%
Gazdaságilag inaktív	3455,5	100,0	60,2
Ebből			
Tanuló	780,9	23,0	50,1
GYES-en, GYED-en lévő	255,4	8,0	98,5
Nyugdíjazott	1916,7	56,0	58,3
Egyéb indokok	502,5	13,0	63,9

Mit tudunk a célcsoportról? Sokat, de talán nem eleget. Kétségtelenül ők a kívülmaradottak, kirekesztődöttek és kirekesztettek társasága a mai magyar társadalomban, akik sokszoros hátránnyal, deprivációval küzdenek. Az elsődleges munkaerőpiacon, ha el helyezkednek is, tartósan nem tudnak megragadni, jövedelemszerzésre a közfoglalkoztatások, de még inkább az alkalmi, bizonytalan és kiszolgáltatott feketemunkák adnak csak számukra lehetőséget. Általában alacsony iskolai végzettséggel, vagy éppen elavult képzettséggel rendelkeznek, és a tartós inaktivitás következtében a korábban megszerzett tudásaik, ismereteik is megkoptak. Többségükben kistelepüléseken, a munkalehetőségtől távol élnek, s foglalkoztathatóságukat többe között a közlekedési infrastruktúra hiányosságai is nehezítik, szegénységük mellett. Foglalkoztathatóságukat, elhelyezkedésüket gátolja, hogy alapvetően nem motiváltak az elsődleges munkapiaci munkavégzésre¹⁷, miután számtalan csalódás, kudarc érte őket, vagy éppen már szocializálódtak a munkanélküli állapotra, s más megélhetési, fennmaradási stratégiát választottak maguk számára (alkalmi munkavégzés, feketemunka, gyűjtögetés, családi gazdaság stb.). Sokan közülük pszichiátriai betegségekben szenvednek (egyes becslések szerint akár 20-30%-uk is), vagy éppen valamely szenvedélynek estek áldozatul. A célcsoport döntő többségét romák alkotják, akik az előbb ismertetett hátrányok mellett nyílt vagy burkolt diszkrimináció áldozatai is.

Ha ismerjük a célcsoportot, foglalkozhatunk a foglalkoztathatóság definíciójával is.¹⁸

A fogalom ugyanis az általánosan használt megközelítésben nem alkalmas arra, hogy a foglalkoztathatóság javítását szolgáló módszereket és eszközöket megalapozzon, különösen nem a szociális szolgáltatások számára, amelyek azokkal az emberekkel kerülnek kapcsolatba, akiket a célcsoport körében meghatároztunk.

Első körben tehát meg kell fogalmaznunk a foglalkoztathatóság operacionalizált, vagy – ha úgy tetszik magyarországi viszonyokra adaptált – definícióját.

A foglalkoztathatóság, ahogyan azt korábban említettük, egy munkahely, állás megszerzésére és megtartására való képességet jelent. Összetevőit az alábbiakban kíséreljük meg bemutatni.

Megtehetnénk, hogy a *kulcsképessegek* fogalomköréből indulunk ki. A kulcsképessegek fogalom egyszerre jelent ismereteket, képességeket és készségeket, amelyek alkalmassá tesznek bennünket gyakorlati tevékenységek (munkavégzés, stb.) ellátására, pozíciók és funkciók betöltésére, és az életben – leggyakrabban előre nem látható – változások kezelésére.

A kulcsképessegek fogalmát *Dieter Mertens* német munkapedagógus vezette be. A fogalom ma elsősorban az oktatásban használatos, noha kívánatos lenne a szociális munkában is fókuszálni a kulcsképessegekre.

Mertens abból a tényből indult ki, hogy a szakmák és a munka világában végbemenő állandó és gyors változás következtében ma már senki sem remélheti, hogy egyszer megszerzett szakmai képzése egész életen át elegendő lesz. A világ, a gazdaság, a technika, a szakmák, munkatevékenységek változása, átalakulása, fejlődése egyre több kihívás elé állította a szakképzést, az általános képzéseket, illetve a munkában álló, vagy éppen munkát kereső embereket. Ahhoz, hogy a piacon jó szakemberként tudjanak működni és megmaradni, egyre inkább fel kellett készülniük a változásokra.

Mertens a kulcsképessegek négy alapformáját említi:

- Alapképessegek: ezek olyan általános jellegű képességek, amelyeket sokféle helyzetben lehet alkalmazni, pl. a logikus, elemző, strukturáló, koncepciózus, kreatív és problémamegoldó gondolkodás képessége, a kooperatív munkára való képesség.
- Horizontális képességek: amelyek képessé tesznek bennünket arra, hogy önállóan szerezzünk be információkat. Pl.: képességek a könyvtári munkához, kereséshez, kézikönyvek használatához, információk interpretálására és feldolgozására.
- „Szélességi elemek”: egy-egy szakmában gyakran használt képességek, és amelyek gyakorlati követelményként jelentkeznek, pl.: bizonyos mérési technikák, munkavédelmi előírások betartása, berendezések karbantartása

- Évjárattényezők: segítenek mindazon szakadékok áthidalásában, amelyek a saját és mások tudása, illetve tudata közötti különbségekből adódnak, tehát generációs különbségekből. Pl. a számítógép kezelésének eltérő módja, a másik nemmel való bánásmód, a korszellemhez való viszony, a politikai és ökológiai tudat.

Mertens javaslata az volt, hogy az oktatásnak a hagyományos szakmai ismeretek és készségek mellett olyan kulcsképeességeket is ki kell alakítani illetve fejleszteni, amelyek segíthetik a váltásokat, a változásokhoz való alkalmazkodást.

A megszerzett kulcsképeességek tartós jellegűek, amelyek ellenállnak a változásoknak, és amelyek megváltozott körülmények között is folyamatosan alkalmazhatók.

Azóta természetesen a kulcsképeességeknek sokféle értelmezése született, legáltalánosabban azonban (főként, ha az EU- vagy OECD-dokumentumokat tekintjük) a fogalom alábbi tartalma használatos:

- Problémamegoldó képesség és kreativitás
- Tanulási és gondolkodási képesség
- Indokolási és értékelési képesség
- Kooperációs és kommunikációs képesség
- A felelősségvállalás képessége
- Önállóság és teljesítőképesség

A kulcsképeességek a munkáltatók szempontjából is kiemelkedő szerepet játszanak, amikor munkatársak felvételéről döntenek. Egy 1999-es kutatásban egy közepes hirdetési újság egyetlen napon megjelent 682 állásajánlatát megvizsgálták¹⁹, és azt tapasztalták, hogy a hirdetések 83%-ában megjelölik a munkavállalóval szembeni elvárásokat is, amelyek nagy részét valamilyen kulcsképeesség tette ki. A megjelölt kulcsképeességek között a következők szerepeltek:

- Tudjon teamben dolgozni
- Önállóság
- Kommunikációs készség
- Kapcsolatteremtő készség
- Terhelhetőség (teherbírás)
- Rugalmasság
- Kreativitás
- Felelősségtudat
- Tanulási készség
- Szervezőkészség

- Megbízhatóság
- Kezdeményező készség
- Dinamika
- Előnyös megjelenés
- Azonnali belépés
- Vezetői gyakorlat
- Pontosság
- Motiváció
- Művészi érzék
- Műszaki érzék
- Céltudatosság
- Tárgyaló képesség
- Problémamegoldó képesség

Természetesen a kulcsképeségek a szociális munka eszköztárával is kiválóan fejleszthetők, nem csak az oktatásban, az ehhez vezető utakat, módszereket azonban meg kell találni. Érdeemes ebben együttműködni az oktatási szolgáltatókkal, amelyek sokféle kulcsképeség-fejlesztő programot dolgoztak ki (igaz, főként gyermekek és fiatalok számára.)

A kulcsképeséghez hasonlóan a *kulcskompetencia* kifejezés is nagyon divatos, a két fogalmat gyakran egymás szinonimájaként használják. A kompetencia fogalomkörének bevezetését, a kompetenciaalapú oktatás igényét is a munkaerőpiac változásai, elvárásai, új kihívásai követelték meg. A kompetencia olyan képességegyüttes, amely különbözik a (szak)képzés által hagyományosan elvárt képességektől. Olyan integrált, egymásra épülő képességegyüttest jelent, amely alapvetően három területet érint: tudás (ismeretek); know-how (gyakorlat); szociális viselkedési formák. Azaz nem pusztán az iskolában megszerzett és megszerzhető (a mai új nevelési-oktatási irányzatok egyre inkább a kompetenciaalapú képzéseket helyezik előtérbe) képességekről van szó, ezért lehet itt a szociális szolgáltatásoknak egy újfajta szolgáltatási terepe.

Hogy miért? Nem bocsátkoznék bele a különféle kompetencia-értelmezésekbe, illetve elméletekbe, egyet azonban kiemelnék.

Általában elmondható, hogy a kompetencia specifikus természetéből kiindulva nehéz a modern, nyugati társadalmak többségében vagy mindegyikében egyaránt használható, általános kompetenciákat kiválogatni.²⁰ *Ugyanakkor az egyetlen, valóban egyetlenleges kulcskompetencia a szociális csoportokhoz való csatlakozást, annak létrehozását és működtetését lehetővé tevő*

kulcskompetencia. Ez szükséges az anyagi és a lélektani túléléshez, az én megértéséhez, az azonosság felismeréséhez, ahhoz, hogy az emberi lény kapcsolatokat alakítson ki másokkal az élete folyamán. Ez a kompetencia lehet a szociális munka egyik beavatkozási terepe a foglalkoztathatóság javítása érdekében, amelyhez azonban a jelenlegi eszközök mellett egyre nagyobb hangsúlyt kell kapnia a szociális csoportmunkának és közösségi munkának.

A képességek és kompetenciák azonban együttesen sem nyújtanak elég támpontot az újfajta, a foglalkoztathatóság javítása érdekében nyújtandó szolgáltatások tervezéséhez. Ehhez több oldalról kell megközelítenünk a kérdéskört.

Elsőként a *motiváció* kérdését vetném fel.

A motiváció az a hajtóerő, ami cselekvésre késztet, ösztönöz. Tulajdonképpen a nem tudatos szükségleti állapot tudatos megélése (pl. a táplálékhiányos állapotban éhséget érzünk). A cselekvés, amelyre valamely motívum késztet (ösztönöz) bennünket, rendszerint valamilyen szükséglet (vagy ezzel valamilyen, sokszor igen távoli, áttételes kapcsolatban levő igény) kielégítése. A motivációs állapotok irányítják és aktiválják viselkedésünket. Azaz, ha erősen motiváltak vagyunk, akkor képesek vagyunk egy cél érdekében elszántan cselekedni, ha valamiért a motiváció nem működik, akkor a cselekedeteink hajtórugója hiányzik. A motiváció forrásai: belső késztetések és külső ösztönzők. Mondhatjuk, hogy a mi célcsoportunk esetében mindkét forrás hiányzik, hiszen azok a munkák, munkahelyek, munkakörülmények, bérek, amelyek számukra elérhetők, vajmi kevés ösztönző erőt jelentenek, miközben a belső motivációs források számos tényező miatt már kiapadtak.

Motiváltságunk azon múlik, mennyire bízunk abban, hogy erőfeszítéseink megfelelő eredményre vezetnek, és mennyire vonzó számunkra az elérhető eredmény.

A foglalkoztathatóság javításának feltétele, hogy ügyfelünk motivált legyen a munkavállalásra, munkavégzésre, azaz akarjon és tudjon erőfeszítéseket tenni egy jövőbeni (a mi célcsoportunk esetében nem is feltétlenül közeljövőbeni) cél érdekében. Tapasztalatom szerint a szociális szakemberek többsége elvárja a motiváltságot ügyfeleitől, s el is marasztalja őket a motiváció hiánya miatt. Ugyanakkor tisztában kell lenni azzal, hogy a munkánélküli létben eltöltött idővel szinte egyenes arányban csökken az álláskeresésre való motiváció.²¹ Könnyű ennek megértése, ha csak a Maslow-féle szükséglet-hierarchia-elméletére gondolunk, hiszen gyakran a mindennapi létfenntartás emészt fel minden energiát, de szerepet játszik emögött a kilátástalanság érzése, a reményvesztettség, a társadalomtól és annak intézményeitől való elfordulás is. A foglalkoztathatóság javításában tehát én első lépésnek és kulcskérdésnek tartom az egyéni motivációs bázis megteremtését, helyreállítását. Nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy a készségek és képességek csak megfelelő motivációk mellett működnek optimálisan, azaz ezek is csak motivált állapotban hívhatók elő vagy fejleszthetők.

A motivációs technikák sokfélék lehetnek. A szolgáltatások tervezése szempontjából a legfontosabb, hogy a motiváció megteremtése és fenntartása folyamatos erőfeszítéseket igényel, nem oldható meg hosszú távú célokra való motiválással. Különösen az ügyfélkapcsolat kezdeti szakaszában rendszeres, rövid távon eredményt hozó motivációs technikákat szükséges alkalmazni. Ezek az alapszükségletek kielégítésétől kezdődően sokfélék lehetnek, az egyéni szükségletektől függően.

A motivációs technikák csak akkor kecsegtetnek sikerrel, ha az ügyfél számára a befektetett anyagi, szellemi és kulturális tőke megtérül. Ebben természetesen számos, a szociális szolgáltatásokon kívül eső tényező is szerepet kap.

A foglalkoztathatóság javítását szolgáló szolgáltatások tervezése során szükséges az ügyfél *szociális tényezőit* feltárni és a szükséges (és lehetséges) mértékig javítani. E körben a következőkre gondolhatunk.

Alapszükségletek

Éhség kielégítése

Talán nem szükséges magyaráznunk az alapszükségletek kielégítésének szükségességét²², noha gyakran találkozni olyan programokkal, ahol ezekről elfeledkeznek, mert nincs benne az „eszköztárban”, legfeljebb a hajléktalan- vagy intézményes ellátásban. Pedig, ha valaki éhez, számára egy cél létezik: az élelemszerzés. Ebben az esetben megszűnnek számára az egyéb motiváló tényezők: nem törődik a jövőbeni lehetőségeivel, elhanyagolja emberi kapcsolatait, de még az azonos szintű szükségletek – pl. a szexuális vágy, vagy éppen az alvás iránti igény – is jelentőségüket veszítik. Ilyenkor az ember tudatát majdnem teljesen az éhség tölti ki, az egész ember jól jellemezhető azzal, hogy éhes. Az emberi sajátos jellemzője az, hogy valamely szükséglet kielégítetlensége esetén egész jövőképe megváltozhat. Az éhes ember leghőbb vágya egy olyan hely, ahol sok élelem van. Korgó gyomorral akár a diktatúrát is elfogadná: csak ehessen végre, de éhesen aligha lesz kedve állást keresni, dolgozni, vagy aktívan részt venni egy képzésben, tréningen. Errre szükségletre a szociális szolgáltatásoknak a foglalkoztathatóság javítására irányuló programokban is feltétlen tekintettel kell lenniük. Azt is nagyon fontos megértenünk, hogy az éhes embertől nem várható el valamely jövőbeni cél elérése érdekében az együttműködésre való motiváltság, mindaddig, amíg élete nagy részét saját maga és családja számára az élelem megszerzésére irányuló erőfeszítések töltik ki.

Lakhatás

Közhely, hogy az utcáról nem lehet munkába járni, de az elégtelen lakhatási körülmények sem teszik ezt lehetővé. Ha a lakáskörülmények miatt nincs mód mosakodásra, megfelelő tisztálkodásra,

pihenésre, tanulásra, akkor ezt a hiányállapotot a szociális szolgáltatásoknak a foglalkoztathatóság érdekében is orvosolniuk kell.

Ruházkodás

Nem a ruha teszi az embert, mondjuk gyakran, miközben tudjuk, egyáltalán nem mindegy, ki mit visel. A piszkos, viseltes ruha stigmatizál, de az alkalomnak, helyzetnek nem megfelelő öltözködés is a foglalkoztatás gátja lehet. Nem elég tehát ruhaneműt osztani, vagy megszervezni azok tisztítását (eretnek gondolat egy közösségi mosoda az olyan településeken, ahol sokak számára elérhetetlen a vezetékes víz?), hanem segíteni is kell ügyfeinket abban, hogy megértsék, mások (pl. a leendő munkáltatók) hogyan alakítanak ki képet róluk, és támogatni kell őket abban, hogy önmaguk segítsék elő a pozitív kép kialakítását.

Munkavégzéshez szükséges iratok

A munkavégzésnek, a foglalkoztathatóságnak gyakran gátja, hogy az ügyfél nem rendelkezik az ehhez szükséges dokumentumokkal, pl. adókárttyával, TAJ-kárttyával, vagy éppen alkalmi munkavállalói könyvvel. Ezek beszerzésében segítséget kell nyújtanunk a számára.

Ellátásra szoruló hozzátartozó gondozása

Jellemzően a nők foglalkoztathatóságának gátja, hogy az ellátásra szoruló hozzátartozók (gyermekek, családtagok) gondozása, ellátása megoldatlan. A „hagyományos” szociális szolgáltatások mellett a gyermekek ellátását szolgáló napközbeni ellátások létrehozásában, a meglévő férőhelyekhez való hozzájutásban²³ való közreműködés elengedhetetlen.

Eljutás a munkahelyre

A munkahelyre való eljutás, vagy éppen az álláskeresési aktivitás nemcsak közlekedés kérdés, noha nagyon gyakran az is. A legkisebb településeken a falu- és tanyagondnoki szolgálat bevonása, más helyeken a támogató szolgálat igénybevétele vagy a közösségi közlekedés megszervezése, az útiköltség megelőlegezése jelenthet segítséget. Egyes csoportok számára az akadálymentes közlekedés biztosítása jelenti az egyetlen lehetőséget.

Egészségi tényezők

Megfelelő, munkavégzésre alkalmassá tevő egészségi állapot

Nem azonos egy adott munkakörre való alkalmassággal és nem is azonos az egészséggel. Érthetjük alatta a tartós, munkavállalást akadályozó betegségek hiányát, vagy meglévő betegségek megfelelő kezeltségi szintjét és karbantartását, stb.

Tudások, ismeretek, készségek, képességek

Kulcsképessegek²⁴ megléte

- Problémamegoldó képesség és kreativitás
- Tanulási és gondolkodási képesség
- Indokolási és értékelési képesség
- Kooperációs és kommunikációs képesség: pl. utasítások megértése és betartása
- A felelősségvállalás képessége
- Önállóság és teljesítőképesség, kitartás, munkabírási, terhelhetőség

Munkavállalói jogok és kötelezettségek ismerete, a munkavállalással kapcsolatos ismeretek birtoklása

Amikor ma munkavállalásról gondolkodunk, elsőként mindenkinek a munka törvénykönyvének megfelelő, 8 órás alkalmazás jut eszébe. A munkaerőpiac azonban átalakul, egyre nagyobb jelentőséget kapnak az alternatív, atipikus foglalkoztatási formák. Nem elég tehát a munkavállalói jogokkal és kötelezettségekkel²⁵ kapcsolatos ismeretek átadása, hanem fontos a célcsoportunk számára sokkal inkább elérhető atípusos, vagy egyszerűen csak nem alkalmazotti létet kínáló foglalkoztatási formák feltárása és megismertetése.²⁶

Pszichés faktorok

Motiváltság

A motiváltságról korábban már szóltunk, ugyanakkor nem említettük, hogy gyakran éppen a családi környezet az, amely visszahúzó erőt jelent. Ezért a szociális munkás beavatkozásai során a támogató családi környezet kialakítása is fontos cél jelent.

Reális énkép

Gyakran tapasztalható a célcsoportban az énkép jelentős torzulása. Egyfelől jellemző önmaguk jelentős alulértékelése, másfelől ennek ellenkezőjét is tapasztalhatjuk. A reális énkép ugyanakkor a jövőtervezés, a pályamódosítás vagy éppen pályaválasztás során elengedhetetlen.

Felelősségvállalás

A felelősségvállalás önmagunkért mindannyiunk számára jelentős kihívás. Ezt a kérdést, mint a foglalkoztathatóság egyik elemét, két oldalról közelíthetjük meg. Egyfelől szükséges, hogy ügyfelünk vállalja a felelősséget önmagáért, tetteiért és annak következményeiért, ugyanakkor az is elengedhetetlen, hogy szociális helyzete lehetővé tegye, hogy vállalja kompetenciáit.²⁷ A szociális munkának azonban feladata az abban való támogatás is, hogy az ügyfelet saját környezete is elfogadja felelős döntéshozónak a saját életében. Azaz ne mi mondjuk meg neki, mit kell elérnie, mit kell tennie, hogyan kell választania, hanem abban kell támogatnunk, hogy erre önmaga legyen képes, és el is kell

fogadnunk, tiszteletben is kell tartanunk döntését. Sajnálattal kell tapasztalnunk, hogy a mindennapi gyakorlatban ez a szemlélet nem elég erős; a szakmafejlesztés egyik kulcskérdése ez.

Jövőkép

A jövőkép hiányát/meglétét is két aspektusból érdemes vizsgálnunk. Egyfelől kérdés, hogy ügyfelünknek helyzetéből adódóan lehetősége van-e a jövő tervezésére, vagy csak a jelen tölti ki mindennapjait. Azaz ismét a helyzetének²⁸ javításában kell támogatnunk, mielőtt hosszú távú jövőbeni tervek szövögetésére ösztönözzük. Ugyanakkor szükséges olyan ismeretekkel segítenünk, amelyek lehetővé teszik számára a kompetens tervezést.

Alkalmazkodóképesség

Az alkalmazkodóképesség egyik eleme, hogy az ügyfélnek ismernie kell a céljai eléréséhez szükséges „protokolláris” elvárásokat. Nem szabad azt gondolnunk, hogy ilyen elvárások csak a magasabb munkakört betöltőkkel szemben fogalmazódnak meg. A megjelenés, a beszédstílus, a pontosság, bizonyos munkaeszközök használata stb. olyan tényezők, amelyek minden munkakörben (persze másként és másként) megjelennek. Az ügyfélnek szüksége lesz olyan képességekre, amelyekkel ezeket az elvárásokat felismeri és eleget is tud tenni nekik. Tisztában kell lennie a megcélzott pozíció kommunikációs elvárásaival. Ismernie kell a szakmai szlenget, mint pl. szerszámok, munkafolyamatok neve stb., másképpen képtelen lesz megfelelni az elvárásoknak. Ez is olyan összetevője a foglalkoztathatóságnak, amely csak munkavégzés során sajátítható el.

Egy kérdést vetnénk még fel. A foglalkoztathatóság a szociális munka teljes eszköztárának felhasználásával lesz fejleszhető. Az egyéni esetkezelés mellett a csoportmunkának és a közösségi munkának is meg kell jelennie a szolgáltatásrendszerben, hiszen az ember és környezete csak együtt alakítható. Számos készség, képesség, kompetencia elsajátítására a csoport- és közösségi munka kínál lehetőséget. A szakmafejlesztés során ezt mindenféleképpen tekintetbe kell venni.

S egy másik, fontos és biztosan népszerűtlen záró megjegyzés. Meggyőződésem, hogy a mai gyakorlatban maguk a szociális szolgáltatások is kirekesztő mechanizmusokat hoznak létre, a befogadás támogatása helyett. A szakmafejlesztésnek ezzel is számot kell vetnie, de még fontosabb, hogy önmagunk felismerjük a kirekesztés felé mutató gondolatainkat, cselekedeteinket vagy éppen korlátainkat, és változtassunk azon. Ellenkező esetben a társadalmi befogadás ugyanolyan szólam marad csak, mint eddig.

Tisztában vagyunk azzal, hogy mindez, amit ebben a tanulmányban megpróbáltunk összefoglalni, természetesen elsősorban a szolgáltatások, módszerek és eszközök tervezéséhez, értékeléséhez nyújthat segítséget, a sztenderdizációhoz semmiképp sem. Ahhoz ugyanis megfelelő szolgáltatások szükségesek. Ezek kialakítása a célcsoport (és az abba tartozó személyek egyedi) szükségleteinek megfelelően történhet csak, időben és térben talán eltérően.

Felhasznált irodalom

Európai szociális dimenzió: Online Fogalomtár

Füleki Dániel (2001): A társadalmi kirekesztés és befogadás indikátorai. In.: Szociológiai Szemle, 2001/2. szám, 84–95. o.

Szalai Júlia (2002): A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. Szociológiai Szemle, 2002/4. szám, 34–50. o.

Brown, Philip–Rosemary, Crompton (2000): Gazdasági átstrukturálódás és társadalmi kizárás. In: Lengyel György–Nagy Beáta (szerk.): Az európai integráció társadalmi feltételei és hatásai. Budapest, Aula.

Kulcskompetenciák meghatározása és kiválasztása. Szerkesztette és válogatta: Mihályi Ildikó- Forrás: <http://www.oki.hu/oldal.php?tipus=cikk&kod=oeed-Mihaly-Kulcskompetenciak>

Horváth Olga (2006) : A foglalkoztathatóság javítása. Kézirat, Szombathely.

¹Jegyzetek

Szalai 2002.

² Más szóval munkaerő-piaci integrációs.

³ Horváth 2006.

⁴ Ma Magyarországon kb. 160 000 rendszeres szociális segélyezett személyt tartanak nyilván, a családsegítőkből dolgozó családgondozók létszáma pedig kb. 4000 fő. Így egy családgondozóra kb. 400 segélyezett jutna, egyéb feladataik mellett, s akkor még nem beszéltünk a térbeli eloszlás egyenetlenségeiről.

⁵ Ferge 2000.

⁶ B. Russel.

⁷ Szalai 2002.

⁸ Brown–Crompton 2000.

⁹ Centro de Estudos para a Intervencao Social.

¹⁰ Az Európai Unió Statisztikai Hivatala.

¹¹ Füleki 2001.

¹² empowerment/disempowerment

¹³ Nyilván egyéni szinten nem vizsgálható.

¹⁴ A társadalomban egy adott régióban a munkát keresők száma nagyobb, mint a munkahelyek száma. Kitörési lehetőség csak munkahelyteremtéssel, addig is segélyezéssel és foglalkoztatással lehetséges.

¹⁵ Közmunka, közhasznú és közcélú foglalkoztatás, illetve egyéb, közpénzből támogatott átmeneti vagy tartós foglalkoztatási formák.

¹⁶ Nemzetközi összehasonlításban a 15–74 év közötti korosztály számít aktív munkavállalónak. Azért ilyen széles a rendszer, mert az évtizedek során magasabb lett az átlagéletkor, az országok folyamatosan kitölték a nyugdíjkorhatárt.

¹⁷ És a szakma vélekedésével ellentétben nem is várható el motiváltságuk, de ez a kérdés külön tanulmányt érdemelne.

¹⁸ A definíció messze nincs készen, nem teljes. Kimunkálásában Horváth Olga, Kulinyi Márton, Csapó Gábor nyújtott segítséget.

¹⁹ Forrás: <http://www.sulinet.hu/tart/fcikk/Kebb/0/18470/1>

²⁰ És akkor még nem beszéltünk a nem nyugati típusú társadalmakról, vagy éppen a modern nyugati társadalmakon belül más kultúrájú közösségekről.

²¹ Többek között Bánfalvy Csaba és Lengyel János munkáit ajánlom e tárgykörben figyelembe.

²² Lásd Maslow-féle szükségletpiramis.

²³ Számos kutatás bizonyítja, hogy éppen a leghátrányosabb helyzetű csoportokhoz tartozó gyermekek nem jutnak be a bölcsődei, óvodai ellátásba, a házi gyermekfelügyeletbe, iskolaotthonos vagy napközis oktatásba, stb.

²⁴ Az EU-ban általánosan elfogadott definíciót használjuk

²⁵ Tisztában vagyok vele, hogy e tekintetben is a közoktatás mulasztását kell pótolnunk

²⁶ Gondolhatunk itt a jól ismert bedolgozói munkakörökre, távmunkára, részmunkaidős állásokra éppúgy, mint az alkalmi munkavállalói könyvvel történő foglalkoztatásra, (szociális) szövetkezeti tagságra, önfoglalkoztatóvá vagy östermelővé válásra, vagy éppen a segítő családtagként, falusi vendéglátóként történő munkavégzésre.

²⁷ Itt megint visszajutunk az alapszükségletek kielégítettségének hihetetlen fontosságához.

²⁸ Lásd újra alapszükségletet

Arany Orsolya – Bak Judit – Haraszti Adrienn

Kistérségi társulások

Bevezetés

A rendszerváltást követően a tanácsrendszert felváltó helyi önkormányzati rendszer valamivel több mint háromezer önkormányzatot hozott létre. A kialakult új közigazgatási szisztéma fókuszában a helyi hatalomgyakorlás új formáinak kialakítása, a helyi autonómia megszilárdítása állt. Mindez egy rendkívül fragmentált közszolgáltatási rendszer létrejöttét eredményezte.

Az önkormányzatok *feladatellátási kötelezettsége* nem kellően differenciált, ami egyenlőtlen terheléshez vezetett, tekintettel arra, hogy a települési önkormányzatok forrásbeli, gazdasági teherbíró képessége jelentősen eltér. Az 1990. évi LXV., A helyi önkormányzatokról szóló törvény (Ötv.) nevesíti az *önkormányzatok kötelező feladatait*: az önkormányzat köteles gondoskodni az egészséges ivóvízellátásról, az óvodai nevelésről, az általános iskolai oktatásról és nevelésről, az egészségügyi és szociális alapellátásról, a közvilágításról, a közutak és köztemető fenntartásáról, köteles biztosítani a nemzeti és etnikai kisebbségek érvényesülését.¹

Nagyon eltérő az egyes önkormányzatok ellátási területén élő lakosság száma, társadalmi összetétele. Ma Magyarországon 3152 települési önkormányzat működik; 1721 község lélekszáma nem éri el az ezer főt, és ebből 1053 település lélekszáma 500 fő alatti.² Ugyanakkor minden magyar állampolgárnak alkotmányos *alapjoga* van a *szociális biztonság*hoz, amely azonos szintű *közösségi ellátásban* részesüléssel és azonos színvonalú közszolgáltatásokhoz való hozzáféréssel valósulhat meg. *A feladatellátás megszervezésének a jelenleginél hatékonyabb színtere a kistérség lehet*, ezért tarjuk fontosnak bemutatni a kistérségek kialakulásának rövid történetét, különböző fogalmi leírásait és a társulási formák jelenlegi szabályozási környezetét. Jelen tanulmány bevezetésül szolgálhat későbbi, egyes közszolgáltatási részterületek mélyebb szintű elemzéseinek.

Települések együttműködésének történeti háttere

A magyar államigazgatásban a települések közötti együttműködés a 19. század második felében, amikor a centralizáció érvényesült, és a kormánynak korlátlan rendelkezési hatalma volt, *járások* formájában valósult meg. Az első, 1870. évi törvényhatósági törvény XLII. cikkelye alapján részben helyi és részben területi önkormányzatok – nagyobb városok és vármegyék jöttek létre. A francia mintájú, erősen centralizált rendszer a 2. világháború végéig fennmaradt. Az 1949-ben elfogadott Alkotmány a centralizált tanácsrendszerbe építette be a járásokat.³ Ez a szolgáltatásszervezési logika akkor előremutató volt, de az államszocializmus forráselosztási mechanizmusai révén a kistelepülések ellehetetlenülését hozta magával.

Az 1960-as években a gazdasági reformokkal párhuzamosan nagyobb önállóságot kaptak a *megyék*, nagyobb pénzüsszegek felhasználásáról dönthettek, ennek következtében minden megye saját központjának fejlesztésébe kezdett. A fejlesztési erőforrások megyeközpontokba történő koncentrálása azonban azt eredményezte, hogy a megyében lévő többi város és nagyobb község alig fejlődött. Ezen a helyzeten kívánt változtatni az 1971-ben elfogadott Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció, amely a fővároson és a felsőfokú központi funkciót ellátó központokon kívül kijelölt újabb 106 középfokú központot. Ezek egy része már város, más része község volt, ám a távlati tervben mindegyiknek a várossá fejlesztése szerepelt. Ezzel meg lehetett valósítani Erdei Ferencnek és Bibó Istvánnak az 1945 utáni években kifejtett elgondolását, miszerint az országnak minden kisebb régiójában szükség van egy városi központra, amely könnyen elérhető módon biztosítja a környező településeknek a városi szolgáltatásokat. Ez a koncepció nem csupán a településhálózat fejlesztését célozta meg, hanem a közigazgatás teljes átalakítását, a megyerendszer felszámolását, és helyette kisebb városkörnyéki közigazgatási egységek kialakítását.

A településhálózat-fejlesztési koncepciónak érdeme volt, hogy deklarálta a decentralizáltabb településfejlesztés szükségességét, azonban az ún. alsófokú központok döntő többségét nem sikerült a környező terület alapellátását biztosító központtá fejleszteni. Súlyos problémák jelentkeztek abban a közel 2000 községben, amelyeket semmilyen központi funkcióra nem jelöltek ki. A koncepció semmilyen elképzelést nem tartalmazott e településeket illetően, így azokat sokan fejlesztésre alkalmatlannak tekintették. Ezeknek a községeknek jelentős része a korábbi fejlettségi szintet sem tudta tartani, egyre szegényedett, infrastrukturális elmaradottsága is fokozódott. Mindennek következményeként kezdetét vette a fiatal,

kvalifikált munkaerő elvándorlása, ezzel pedig a településeken maradt idős és szegény népesség még hátrányosabb helyzetbe került.⁴

A járások a tanácsrendszer kialakításáig működtek. Az 1971-es Tanácstörvénnyel ugyan megtörtént az önkormányzat elismerése, ám ennek minden garanciája híján a centralizáltság megmaradt. 1971-ben a járási tanácsok megszüntetése után az adminisztratív feladatokat a járási hivatalok vették át, amelyek 1984. január 1-jétől ugyancsak megszűntek, s ezzel felszámolódott a járás mint közigazgatási egység.⁵ (1950-ben, a tanácsrendszer megalakításakor 140 járás volt, számuk fokozatosan csökkent, és a megszűnésük idejére 83-ra apadt)⁶. A járási igazgatás szerepét a *városkörnyéki igazgatás* rendszere váltotta fel⁷, amely együttműködés a racionális igazgatás, a településfejlesztés ösztönzője volt. Az 1980-as években a településhálózat fejlesztésében új elképzelések érvényesültek. A népgazdasági tervek a közösségek népességmegtartó erejének fokozását tűzték ki célul, valamint azt, hogy a kisebb közösségek fejlesztésére, a helyi önkormányzat visszaállítására nagyobb figyelem fordítódjék.

1990 után a települések önállósága nagymértékben megnőtt. Ezzel párhuzamosan a településhálózat központi kormányzati intézkedésekkel történő fejlesztése, országos tervek kidolgozása nagymértékben visszaszorult. Az önkormányzati törvény megalkotásakor világossá vált, hogy az önkormányzati együttműködések, társulások, térségi együttműködések szerepe jelentős a területi szétaprózottság miatt, ezért kerültek a figyelem középpontjába az 1990-es években *kistérségek*. Mivel a szétaprózott szervezetek képtelenek a hatékony igazgatási feladatellátásra, a helyi önkormányzatok döntési szintként jelentek meg a terület- és településfejlesztési kérdésekben.⁸ A térségi együttműködésekkel a közszolgáltatási ellátások hatékonyabban oldhatóak meg mind az állampolgárok egyenlő hozzáférése, ellátása, mind gazdaságossági szempontból. Midezt erősítette hazánk európai uniós csatlakozása, tekintve, hogy az unió kiemelt jelentőséget tulajdonít a kistérségi együttműködésnek. Az Európai Unió térszerkezeti lehatárolásának megfelelően a hazai kistérségek a LAU 1 (korábban NUTS 4) kategóriába tartoznak⁹. A Local Administrative Unit (LAU), az egységes statisztikai rendszer alkalmazása teszi lehetővé a támogatási jogosultságok meghatározását, amely öt szintet különböztet meg.

A Magyar Köztársaság Országgyűlése 1996. március 19-én fogadta el a területfejlesztésről és területrendezésről szóló törvényt (1996. évi XXI. törvény), amely meghatározta a Magyar

Köztársaságban folyó területfejlesztési tevékenység kereteit, intézményrendszerét, a különböző kormányzati szervek, az önkormányzatok, társadalmi szervezetek feladatait, és ezáltal megteremtette az átfogó, a piaccgazdálkodáshoz alkalmazkodó területfejlesztési tevékenység feltételeit. A törvény rendelkezik a területi folyamatok, a területfejlesztési politika és az *Országos Területfejlesztési Konceptió* (OTK) kidolgozásáról, valamint annak hatévenkénti felülvizsgálatáról.

A törvényi kötelezettségnek eleget téve készült el az Országgyűlés által 1998-ban elfogadott (35/1998. OGY-határozat) első OTK, amely az egész ország területére kiterjedő, európai uniós elveken nyugvó stratégiai fejlesztéspolitikai dokumentum. A koncepció meghatározza a hosszú távú területfejlesztési célokat és a területfejlesztési programok kidolgozásához szükséges irányelveket, információt szolgáltat az ágazati és kapcsolódó területi tervezés és területfejlesztés szereplői számára.

A jelenleg érvényes OTK-t 2005-ben fogadta el az Országgyűlés az Országos Területfejlesztési Konceptióról szóló 97/2005. (XII.25.) számú határozatával. Az új OTK kijelöli az ország közép- és hosszú távú területfejlesztési politikai célkitűzéseit és prioritásrendszerét, valamint a területi szempontok következetes érvényesítésének feltételeit mind az ágazati szakpolitikák, mind az országos, regionális, térségi programok kidolgozásához.¹⁰

A statisztikai kistérségi rendszer 1994-es hazai felállítása az ország településeit 138 körzetre osztotta, ezek száma fokozatosan emelkedett (1998-ban 150-re, 2004-től 168-ra). Jelenleg (2008-tól) hazánkban 174 statisztikai kistérség van, amelyek igen heterogének társadalmi-gazdasági és településszerkezeti szempontból (lakosság számukat, a magukba foglalt települések számát, a kistérségi központok, illetőleg az esetleges alközpontok szolgáltató-térségszervező funkcióját tekintve). A kistérségek harmada nem rendelkezik 10 ezer főnél nagyobb településsel, ami jelentősen meghatározza (mérsékli) a kistérségi székhelyek szolgáltató-térségszervező képességét/erejét.

Az önkormányzatok társulási formáinak tárgyalása előtt szükséges a kistérség fogalmi pontosítása.

A kistérség fogalmi meghatározásai

A kistérség fogalmának meghatározásakor az erre vonatkozó szakirodalomban a következő definícióval találkozunk a leggyakrabban:

A kistérség földrajzilag is összefüggő települések olyan együttese, amely települések között munka- és lakóhelyi, közlekedési, alap-, esetenként közép fokú ellátási kapcsolat van, továbbá egy központi település – vagy több társközpont, mikroközpont – tölti be a centrumtelepülés szerepét.¹¹

Ez a meghatározás összekapcsolja a kistérség három legfontosabb megközelítését, a természetföldrajzit, a statisztikait és a közszolgáltatásit.

Természetföldrajzi értelemben a kistérség homogén tájat jelent, amelynek természeti adottságai közel azonosak.¹²

Az 1996-os törvény 2004. évi módosítása a kistérséget *területfejlesztési-statisztikai egységként* definiálja: „A kistérségek területe teljes mértékben és ismétlésmentesen lefedi az ország területét és illeszkedik a területfejlesztési-statisztikai régió, a megye, valamint más kistérség határaihoz. Minden település közigazgatási területe csak egy kistérségbe tartozik.”¹³ A statisztikai kistérségek rendszere jelenti azoknak a földrajzilag is összefüggő településeknek az egységét, amelyek a megyehatárokat nem lépik át, és a települések között valódi ellátási kapcsolatok működnek.

A kistérség *közszolgáltatási* megközelítésben olyan területi egységet jelent, amely meghatározott térségi, településközi funkciókat lát el, térségi tervezést végez, valamint ellátási területet jelöl, ahol a közszolgáltatások nagy számban elérhetőek.¹⁴

A fenti lehatárolásokon kívül a kistérség meghatározásának alábbi megközelítéseivel találkozhatunk:

A kistérség mint

- integrált fejlesztési és tervezési tér: egyszerre terület-, gazdaság-, társadalom-fejlesztési tér; tervezési, fejlesztési, üzemeltetési módszertan cselekvési színtere;

- életminőség tér: a kistérségben élők életesélyeit, életminőségbeli eltéréseit csökkentő vagy növelő téralakulat;
- gazdasági tér: agrártér, ipari tér, tőketér, minden kistérség egyszerre többtípusú gazdasági (poszt-feudális, poszt-szocialista, korai és jelenlegi kapitalista, pénzgazdasági és tudásgazdasági) tér;
- technológiai tér: minden térszerveződés versenyképességének egyik kulcseleme a technológiai, infrastrukturális, infokommunikációs fejlettség;¹⁵
- koordinatív egység: a kistérség komplex, önmagában nem homogén, de még átlátható, identitáshordozó, a közszolgáltatásokra és gazdaságfejlesztésre egyaránt megfelelő koordinatív egység;¹⁶
- történeti tér, néprajzi tér, hagyománytér – ide értve azt a kérdést is, hogy a kistérség merre halad, így egyszerre múlt, jelen és jövőtér.
- cselekvési tér: egymást erősítő vagy gyengítő tevékenységek tere, amely különböző cselekvő és passzív csoportok, személyek mozgásának, működésének tere;
- lokális társadalmi tér, civiltér: intelligens települési civil társadalmak együttese, strukturált közösségi tér.
- intelligens kistérség: kreatív működési központ. A globális kötelező és a lokális egyedi elemek lokalitást erősítő, életvilág-átalakító kombinációja, az intelligens életvilág szülőhelye. A helyi társadalom folytonos (tudásalapú) újraszervezése, avagy helyi út a tudástársadalomba.¹⁷

A fenti megközelítések sokszínűsége és árnyaltsága mutatja, hogy *a kistérség egy komplex, sokdimenziós természeti, társadalmi és kulturális téregyüttes*. A sokféle betöltött szerepe közül azonban kiemelendő három alapvető funkciója: a területfejlesztési, az államigazgatási és a közszolgáltatási.

A közszolgáltatások színvonalának emeléséhez, hatékony és gazdaságos megszervezéséhez elengedhetetlen a helyi önkormányzatok együttműködése, éppen ezért a következőkben áttekintjük, hogy hatályos jogszabályaink milyen formában teszik lehetővé, ösztönzik ezt.

Az önkormányzatok társulási formái

A kistérséget önálló önkormányzatok alkotják, amelyek számára az 1990. évi LXV. törvény a helyi önkormányzatokról (Ötv.) – az Alkotmány vonatkozó alapelvének megfelelően – széles körben biztosítja a társulási szabadságot. Kimondja, hogy a települési önkormányzatok képviselő-testületei feladataik hatékonyabb, célszerűbb megoldására szabadon társulhatnak, valamint rendelkezik a helyi önkormányzatok társulásairól, együttműködéséről.

A helyi önkormányzatok képviselőtestületei

- a) önkéntes és szabad elhatározásból,
- b) az egyenjogúságuk tiszteletben tartásával,
- c) kölcsönös előnyök és arányos teherviselés alapján,
- d) írásbeli megállapodással hozzák létre a társulást.

Az Ötv. nevesítve négy társulási formát (körjegyzőség, hatósági igazgatási társulás, intézményi társulás, társult képviselő-testület) említ, azonban – a szabad társulás elvéből következően – a társulásnak más formái is lehetnek. „Az 1990-ben megalkotott önkormányzati törvény széles körű társulási rendszert, intenzív együttműködést tűzött célul (ellensúlyozandó az elaprózódott településstruktúra és a széles feladat- és hatásköri rendszer között feszülő ellentmondást). E várakozást az élet nem igazolta, nem alakultak meg kívánatos mértékben a különböző társulások.”¹⁸ Ebben szerepe volt annak a szabályozásnak, ami csak kötött formában, jogi személyiségként engedte működni a társulásokat. Többek között ezen a megszorításon engedett a társulásokról szóló kerettörvény megszületése.

Az 1997. évi CXXXV. törvény a helyi önkormányzatok társulásairól és együttműködéséről preambuluma szerint a törvény célja a polgároknak nyújtott közszolgáltatások színvonalának javítása, a térségi kapcsolatok elmélyítése. A társulások számának emeléséhez szükséges volt a pénzügyi források biztosítása, amely az önkéntes társulások létrehozását ösztönözte. Az 1996. évi XXI. törvény a területfejlesztésről és a területrendezésről tartalmazza ezt az ösztönzést, ami azt eredményezte, hogy az önkormányzatok több társulásban is részt vettek. A közigazgatási reform, a 2002-ben megalkotott kormányprogram célul tűzte ki ezeknek a problémáknak a felszámolását, a kistérségek jól működő közszolgáltatásához szükséges alapok kidolgozását, az uniós források hatékony felhasználását és az alábbi elv érvényesítését: „a legmagasabb szintű szolgáltatást a legközelebb vinni az állampolgárokhoz”

A kistérségek közszolgáltatási szerepvállalását eredetileg kötelezően létrehozandó többcélú kistérségi társulások révén kívánta előmozdítani a kormány annak érdekében, hogy egységes, stabil ellátórendszer alakuljon ki az ország egész területén. E törvény kellő támogatottság hiányában nem született meg, helyette az önkéntességen alapuló többcélú társulások megalakítása nyert szabad utat *A települési önkormányzatok többcélú kistérségi társulásáról szóló, 2004. évi CVII. törvény* megalkotásával. A törvény célja pénzügyi ösztönzőkkel a kistérségek összehangolt fejlesztésének előmozdítása, az önkormányzati közszolgáltatások színvonalának kiegyenlített emelése. A társult formában ellátható közszolgáltatások széles körét nevesíti a jogalkotó, amelyen túl azonban további feladatok vállalhatók. A társulások szabadon határozzák meg a vállalt közszolgáltatások körét, azonban a támogatási rendszer orientálja a kistérségeket, hogy mely feladatokat célszerű, illetőleg „szükségszerű” együttesen ellátniuk. A többcélú kistérségi társulások támogatására a 2004. évi költségvetés terhére 7,7 milliárd forint került elkülönítésre.

A fent nevesített törvény megszületése előtt, 2004-ben elindultak a többcélú kistérségi társulások létrehozását célzó modellkísérletek, amelyek célja az együttműködés továbbfejlesztését szolgáló mintaértékű modellek kidolgozása, a modellkísérleti program eredményes végrehajtása, továbbfejlesztése és népszerűsítése. Ezzel párhuzamosan, ugyancsak a törvény elfogadását megelőzően, lehetőség volt többcélú kistérségi társulások alakítására is.

A többcélú kistérségi társulások 2004. évi támogatása mértékének, igénylésének, döntési rendszerének, folyósításának és elszámolásának részletes feltételeit a *65/2004. (IV. 15.) Korm. rendelet* tartalmazza. A rendelet elsősorban a kistérség valamennyi települését magába foglaló többcélú társulások létrejöttét kívánta előmozdítani a differenciált támogatással, ugyanakkor lehetőséget biztosított a többségi elv érvényre juttatása mellett a nem a teljes kistérségre kiterjedő többcélú kistérségi társulások megalakítására is.

A többcélú kistérségi társulás megalakításának és az ösztönző támogatás igénybevételének feltétele, hogy legalább három közszolgáltatás ellátását vállalják a társult települések, és az együttműködést legalább 3 évig fenntartják. A közszolgáltatási feladatok közül legalább egy szociális, gyermekjóléti feladat, továbbá a kistérséget alkotó települések vállalják a területfejlesztési feladatok közös ellátását. A társulás által felvállalt feladatokat – akár a többcélú társulások megszületése előtt már működő, akár újonnan létrehozott – intézményi

társulás által fenntartott intézményeken, vagy a többcélú kistérségi társulás által fenntartott intézményeken keresztül láthatták el.

További ösztönzést jelentett a kistérségi társulások megalakításához a 36/2005. (III.1.) Korm. rendelet a többcélú kistérségi társulások megalakulásának 2005. évi ösztönzéséről és modellkísérletek támogatásáról, amely részletesen szabályozza az ösztönzési támogatást, a pályázati feltételeket. A rendelet kiterjed mindazon kistérségekre, amelyek 2004-ben a közszolgáltatási feladatok ellátására egyszeri fejlesztési hozzájárulásban nem részesültek, illetve amelyek 2004. június 30. előtt nem a kistérséghez tartozó valamennyi települési önkormányzat részvételével jöttek létre. A 2005. évi költségvetési törvény már kettő központosított előirányzatot is tartalmazott a többcélú társulások támogatására:

- a 2004 november 30-ig megalakult társulások esetében többcélú feladatellátáshoz kapcsolódó normatív működéshez 9 milliárd forintot;
- a további többcélú társulások megalakulásának ösztönzésére és modellkísérletek támogatására 6,4 milliárd forintot.

2006-tól a többcélú kistérségi társulások működésének korábbi pályázat keretében történő támogatását felváltotta a normatív, kötött felhasználású finanszírozás, ezzel a többcélú társulások működése stabilabb keretek között folytatódott. A finanszírozás változását indokolta, hogy 2005-ben a kistérségi többcélú társulások rendszere közel a teljes országot lefedte (2005 májusi állapot szerint az akkori 168 kistérségből 150-ben megalakult a többcélú kistérségi társulás; két kistérségben, a budapestiben és a debreceniben, amely kistérségek egy-egy települést foglalnak magukba, nem is alakítható többcélú társulás¹⁹). A finanszírozást érintő további változás, hogy a többcélú kistérségi társulások az általános feladataik támogatása mellett (korábban ösztönző támogatás) – a mindenkori költségvetési törvényben meghatározott feltételek fennállása esetén – egyes feladatok ellátásához kiegészítő támogatásra is jogosultakká válnak. A kiegészítő támogatás nagysága differenciáltan került megállapításra annak függvényében, hogy a társulás milyen módon szervezi meg a vállalt feladat ellátását. A jogalkotó által leginkább preferált és így a legmagasabb támogatásban részesülő ellátásszervezési mód a többcélú társulás által fenntartott intézmények, amelyeket az intézményi társulások által fenntartott intézmények követnek. A legalacsonyabb kiegészítő támogatásra az ellátási szerződés vagy külön megállapodás alapján ellátott feladat esetén jogosultak a társulások. Csakúgy, mint a pályázati támogatások esetében, a társulások ösztönző támogatásának nagyságát a kistérséget/társulást alkotó települések száma és lakosság száma határozza meg.

A támogatás átalakulása, rendszerszerűvé válása mellett megszűnt a kistérség egészére kiterjedő (a területfejlesztésen túli) feladatvállalások deklarált ösztönzése, továbbá a többcélú kistérségi társuláshoz csatlakozó/tartozó településektől már nem szükségszerű a társulás melletti legalább 3 éves időtartamra való elköteleződés (azonban a társulásból való kilépés szabályozott), amit korábban a pályázati támogatások megköveteltek a rendszer (közös feladatvállalások) stabilitásának biztosítása érdekében.

A többcélú kistérségi társulások dotálására tervezett, a helyi önkormányzatok normatív, kötött felhasználású támogatásai között rögzített költségvetési előirányzatok az alábbiak szerint alakultak:

- 2006-ban 15,4 milliárd forint;
- 2007-ben 19,3 milliárd forint;
- 2008-ban 28,0958 milliárd forint.

A fentiekből jól látható, hogy a többcélú társulásban történő közszolgáltatás-nyújtás a központi költségvetés terhére, dinamikusan növekszik. A későbbiekben szükséges lesz megvizsgálni, hogy az önkormányzatok többcélú társulásai a közszolgáltatásokhoz való jobb hozzáférést jelentik-e.

Irodalom

Bekényi József – Pintér Vig Ilona: A települési önkormányzatok kistérségi együttműködése. 2004. Önkormányzati Hírlevél, 14-15. szám.

Bekényi József – Bércesi Ferenc – Németh Jenő: A kistérség fogalma, funkciói, intézményrendszere. In: Kistérségi Közigazgatás. Budapest, 2003.

Dr. Bujdosó Sándor: A kistérségi közigazgatás rendeltetése a közigazgatási rendszer korszerűsítésében. In: Kistérségi közigazgatási modellek és fejlődési minták. (szerk.) Németh Jenő Bp. 2004.

Csefkó Ferenc: A kistérség intézményrendszere és a települési önkormányzatok. In: Ágh A. – Németh J.: Kistérségi közigazgatás (Szakértői tanulmányok). Budapest, 2003.

Csefkó Ferenc: Kistérség fejlesztési - közszolgáltatási stratégiai program. In: Magyar Közigazgatás. 2001/ 3.

Faragó László: Szempontok a területfejlesztési tanácsok tervezési gyakorlatához. In: Comitatus, 7. 1997 /2.

- G. Fekete Éva: A kistérségi szintről praktikusán. Comitatus 2001. IX./6.
- G. Fekete Éva: Innovációk a kistérségi fejlesztésben. Tér és Társadalom, 2001.
- G. Fekete Éva: Bevezetés az alulról vezérelt (bottom-up) vidékfejlesztés elméletébe és módszertanába. Szolnok, 1999, Kereskedelmi és Gazdasági Főiskola.
- Kovács Tibor: Magyarország kistérségi szervezete In: Kistérségi Közigazgatás. Budapest, 2003.
- Lieszkovszky József – Reisinger Adrienn: Merre tovább kistérségek? Kerekasztal beszélgetés. Tér és Társadalom. 2005/ 3-4.
- Németh Jenő (szerk.): Kistérségi tervezési módszertan. BM IDEA programja, MKI.
- Németh Jenő (szerk.): Kistérségi módszertan. A települési önkormányzatok többcélú kistérségi társulásai önértékelésének és ágazati vizsgálatának tapasztalatai. BM IDEA programja, MKI 2005.
- Németh Jenő (szerk.): Kistérségi közigazgatási modellek és fejlődési minták. A 2003-2004. évi modellkísérletek összegző tanulmányai. BM IDEA programja, MKI.
- Németh Jenő (szerk.): Kistérségek kézikönyve. Szakértői módszertan és dokumentumtár. BM IDEA programja, MKI.
- Schwertner János: Helyzetkép. In: Kistérségi Közigazgatás. Budapest, 2003, 246. p.
- Dr. Takács Imre: A tekepülések közötti együttműködés jogi hátterének fejlődése. <http://www.valasztas.hu/ujweb/jog1/vf2/39fuzj.htm>
- Varga Csaba: Kistérségi tervezés rendeltetése és módszertana. In: Németh Jenő (szerk.): Kistérségi tervezési módszertan. Budapest, 2006.
- Varga Csaba: Az információs társadalom területfejlesztési, regionális és kistérségi felfogásai. In: www.strategiakutat.hu
- Varga Csaba: A civil társadalom fejlesztése az információs társadalom korában. In: www.e-mo.hu
- Dr. Vass György: A közigazgatási reformtól a többcélú kistérségi társulásig
- Vigvári András (2002): Közpénzügyek, önkormányzati pénzügyek. KJK-KERSZÖV.
- Vigvári András (szerk.) (2005): Félúton. Tanulmányok a helyi önkormányzatok finanszírozási rendszerének továbbfejlesztési lehetőségeiről. IDEA, MKI, TÖOSZ.

Jogsabályok:

1990. évi LXV. törvény a helyi önkormányzatokról (Ötv).

1996. évi XXI törvény a területfejlesztésről és területrendezésről.

1997. évi CXXXV. törvény a helyi önkormányzatok társulásairól és együttműködéséről.

2004. évi CVII. törvény a települési önkormányzatok többcélú kistérségi társulásáról.

25/2004. (VI. 11) BM-rendelet a többcélú kistérségi társulások létrehozását célzó modellkísérletek 2004. évi támogatásáról.

65/2004. (IV. 15.) Korm. rendelet a többcélú kistérségi társulások 2004. évi támogatása mértékének, igénylésének, döntési rendszerének, folyósításának és elszámolásának részletes feltételeiről.

36/2005. (III.1) Korm. rendelet a többcélú kistérségi társulások megalakulásának 2005. évi ösztönzéséről és modellkísérletek támogatásáról.

¹Jegyzetek

1990. évi LXV. tv. 8. § (4).

² TEIR, KSH-TSTAR (Dr. Bujdosó Sándor: A kistérségi közigazgatás rendeltetése a közigazgatási rendszer korszerűsítésében. In: Németh Jenő [szerk.]: Kistérségi közigazgatási modellek és fejlődési minták. Bp. 2004).

³ Bekényi József, Bércesi Ferenc, Németh Jenő: A kistérség fogalma, funkciói, intézményrendszere. In: Kistérségi Közigazgatás. Budapest, 2003. 10p.

⁴ Andorka Rudolf: Bevezetés a szociológiába. Osiris, 2006.

⁵ Uo. 11. p.

⁶ Dr. Fürcht Pál: Szabályozási koncepció a kistérségi társulásokhoz. In: Kistérségi Közigazgatás. Magyar Közigazgatási Intézet, Budapest 2003. p. 110.

⁷ Dr. Vass György: A közigazgatási reformtól a többcélú kistérségi társulásig.

⁸ Dr. Takács Imre: A települések közötti együttműködés jogi háttérének fejlődése. <http://www.valasztas.hu/ujweb/jog1/vf2/39fuzj.htm>

⁹ Lieszkovszky József, Reisinger Adrienn: Merre tovább kistérségek? TÉT XIX. 2005. 3-4. p.

¹⁰ www.terport.hu

¹¹ Varga Csaba: Kistérségi tervezés rendeltetése és módszertana. In: Németh Jenő (szerk.): Kistérségi tervezési módszertan. Budapest, 2006.

¹² Kovács Tibor: Magyarország kistérségi szerkezete. In: Kistérségi Közigazgatás. Budapest, 2003. 71. p.

¹³ 1996. évi XXI tv. A területfejlesztésről és területrendezésről, 5. § *h*).

¹⁴ Schwertner János: Helyzetkép. In: Kistérségi Közigazgatás. Budapest, 2003. 246. p.

¹⁵ Varga Csaba: Az információs társadalom területfejlesztési, regionális és kistérségi felfogásai. In: www.strategiakutat.hu

¹⁶ Csefkó Ferenc: Kistérség fejlesztési – közszolgáltatási stratégiai program (vitatézisek). In: Magyar Közigazgatás.

¹⁷ Varga Csaba: A civil társadalom fejlesztése az információs társadalom korában. In: www.e-mo.hu

¹⁸ Bekényi József et al.: A települési önkormányzatok többcélú kistérségi társulásának szabályozása, módszertani értelmezések. In: Kistérségek kézikönyve. Budapest, 2004.

¹⁹ Dr. Novák Nóra: A közigazgatás területi rendszerének átalakítása.

Medveczky Rita

HELYZETKÉP A JAVÍTÓINTÉZETEKBE FOLYÓ UTÓGONDOZÁS GYAKORLATÁRÓL II.

Jelen tanulmány első része, amely a Kapocs előző, 2008. augusztusi számában olvasható, a kriminalizáció és a javító nevelés hátterét igyekezett feltárni. Az alábbiakban a debreceni és az aszódi intézetekben folyó javító nevelés elméletét és gyakorlatát mutatom be.

A reszocializáció építőkövei

A reszocializáció építőkövei az egyes intézményekben sok hasonló vonást hordoznak. Ezek leírását az utógondozás technikáinak bemutatása előtt azért tartom fontosnak, hogy értsük, mire alapoz a kiléptető folyamat. Az intézetekben megvalósuló reszocializációs gondozáson a kulturáltsági szint emelését, a szocializációs folyamat hiányainak pótlását, a munkavégzéshez szükséges képességek, készségek fejlesztését, a viselkedés és magatartás formálását, az érzelmi élet fejlesztését, az erkölcsi struktúrák javítását, a családi, baráti kapcsolatok formálását értjük (Volnetics, 1994, p. 163–164).

Az intézetek dokumentumaiban az elhelyezési feltételekre, az iskolai oktatásra, szakképzésre és a mentálhigiénés gondozásra vonatkozó szabályokra fókuszáltam. Ezek azok a súlypontok, amelyekhez való kapcsolódás képessége leginkább kihat a későbbi adaptációra.

A Debreceni Javítóintézet 68 férőhelyen előzetes letartóztatott fiatalok számára hat csoport alakítását teszi lehetővé. Egy befogadó csoport, egy speciális csoport és négy általános csoport működik. A javító részleg férőhelyszáma 36, ebből három csoport szerveződik. Csoportonként egy fő csoportnevelő, egy fő nevelő, három fő gyermekfelügyelő teljesít szolgálatot. Az utógondozó részleg nyolc fő elhelyezését teszi lehetővé. Az intézet illetékességi köre hat megyére terjed ki: Békés, Borsod-Abaúj-Zemplén, Hajdú-Bihar, Heves, Jász-Nagykun-Szolnok, és Szabolcs-Szatmár-Bereg.

Az Aszódi Javítóintézet 240 férőhelyen biztosít javítóintézeti nevelést, hatásköre az egész ország területére kiterjed. Ebben az intézetben is differenciált csoportokat alakítottak ki. A különleges ellátást, gondoskodást nem igénylő fiatalok elhelyezésére szolgáló otthon-

csoporthoz normál pedagógiai módszerek alkalmazásával történik a növendékek komplex fejlesztése. Befogadó csoport, korrekciós csoport, pszichopedagógiai csoport, valamint zárt intézeti részleg szolgálja a differenciált igényeket. Korrekciós csoportban kerülnek elhelyezésre a tanulásban és értelmileg akadályozott fiatalok. A pszichopedagógiai csoportban a neurotikus vagy pszichoszomatikus rendellenesség következtében alkalmazkodási, beilleszkedési problémákkal küzdők találnak helyet. A zárt intézeti részlegben az intézeti rendet súlyosan vagy többszörösen megsértő növendékek rövid távú, szoros felügyelete valósul meg.

A Debreceni Javítóintézet az iskoláztatás célját az általános műveltséget megalapozó oktatásban, a halmozottan hátrányos helyzetű fiatalok felzárkóztatásában, hiányosságaik pótlásában, személyiségük korrekciójában jelöli meg. Statisztikájuk szerint az iskola tanulóinak 20%-a értelmi fogyatékos, 95%-a roma származású. A fiatalok felzárkóztatása kiscsoportos formában történik. Az intézeti elhelyezés kezdetén diagnosztizáló felmérés készül, ennek eredményét a pedagógusok rögzítik, majd ebből kiindulva határozzák meg a fejlesztési feladatokat, s ennek megfelelően kerül sor az osztályba ill. csoportba sorolásra. Két felzárkóztató csoport a fogyatékos tanulókat, egy a tanulásban elmaradottakat segíti. A fogyatékosokat gyógypedagógusok, a lemaradókat tanítók irányítják. Amennyiben a fiatal tudásszintje eléri a dokumentált iskolai végzettséget, lehetőség van arra, hogy magántanulónaként készüljön fel az osztályozó vizsgára. Kiemelt feladat a tanulás megtanítása. További, reszocializációt segítő tevékenységek a felzárkózást, a szociális hátrányok, a beilleszkedési, tanulási, magatartási nehézségek enyhítését, a tehetség kibontakozását szolgálják. Ennek eszköze az egyéni korrepetálás és korrekció, valamint a különböző szakkörök; nyelvi játékok, játékos matematika, számítástechnika, környezetvédelem, gitár, ének, testnevelés, testépítés. „Álminkban olyan fiatal képe él, aki a társadalomba visszakerülve az intézetben szerzett tudást, ismereteket saját boldogulása érdekében pozitívan alkalmazza.”¹

Az Aszódi Javítóintézetben a nevelési-oktatási szükségletek kielégítése, a kulturáltsági szint növelése az intézet által alapított Általános Iskola, Szakiskola és Speciális Szakiskola nevelési egységben zajlik. Az iskola működési és szervezeti rendjével biztosítja az általános iskola

¹ <http://www.dji.hu/iskola.html> 2006. 07. 07.

befejezését, gyógypedagógiai oktatást, képzést, a felzárkózás lehetőségét, az egyéni vizsgázás lehetőségét, feltételeket a középiskolai tanulmányok megkezdéséhez.²

A Debreceni Javítóintézet nem folytat szakképzést, gyakorlati oktatás keretében jártassági szintű szakmai gyakorlati alapismeretek oktatása és tanfolyami képzés történik. A gyakorlati oktatásban iskolai végzettségtől függetlenül minden fiatalkorú részt vesz. Az általános iskolai végzettséggel nem rendelkezők kétnaponként, a 8 osztályt végzettek a hét öt munkanapján részesülnek gyakorlati oktatásban. A befogadás 30 napja alatt minden tanműhely tevékenységével megismerkednek. Az intézeti képzési rendszer több ágra tagolódik. Jártassági ismeretek keretében a fiatalkorú a szakoktató által meghatározott ismeretekből jártassági vizsgát tesz, egyéni haladási ütem szerint, erről tanúsítványt kap. Hosszabb intézeti tartózkodás esetén több szakmából is tehet jártassági vizsgát.

A tanfolyami képzés elméleti és gyakorlati oktatásból áll, gyakorlati vizsgaként az eredményes jártassági vizsga is elfogadható, de a szakoktató ezen felül egyéb gyakorlati feladatokat is előírhat. Az elméleti oktatás tömbösítve történik. A javítóintézeti nevelésre ítélet fiatal külső szakképző intézménybe is járhat, amennyiben erre az igazgató engedélyt ad. A munkafoglalkoztatás típusa lehet bedolgozói munka, az intézet területén végzett környezetgondozási, karbantartási munka, a tanműhelyekben végzett termelőmunka. Ezért a fiatalkorút munkajuttalom illeti meg. Javítóintézeti nevelt részére az igazgató engedélyezheti külső munkahely létesítését is.³

Az aszói intézetben a szakképzés és szaktanfolyami képzés célja az általános iskolát végzettek részére a szak- és betanítottmunkás-képzés biztosítása, a munkaerő-piaci esélyek növelése, a magasabb szintű képzésben való részvétel megalapozása. A munkafoglalkoztatásban azok vesznek részt, akik szakképzésben, szaktanfolyami képzésben nem részesülnek. Az ipari munkafoglalkoztatás színterei: kőműves, szerkezetlakatos, esztergályos, faipari-gépi fafeldolgozó, festő, forgácsoló, kosárfonó. A mezőgazdasági munkafoglalkozás színterei: kerti munkás, álltagondozó, a terápiás munkafoglalkozás terepe a művészetterápia.⁴

² In: „Sárga Falak” Szakmai Program – Az ötödik generáció 2005. <http://www.aszod-afi.hu>

³ <http://www.dji.hu/szakoktatas.html> 2006. 07. 07.

⁴ In: „Sárga Falak” Szakmai Program – Az ötödik generáció 2005. <http://www.aszod-afi.hu>

A Debreceni Javítóintézet mentálhigiénés munkáját szakmai team, klinikai pszichológus, pszichológus, pedagógus, mentálhigiénikus, orvos, gyógypedagógus és pszichiáter koordinálja. A dokumentum deklarálja, hogy a szakértői és mentálhigiénés munkának szervesen be kell ágyazódnia az intézet tevékenységének egészébe. Munkájuk célja többek között a fiatalok nevelése, személyiségzavaraik enyhítése, kezelése, a dolgozók továbbképzése, pszichológiai vizsgálatok, véleményezések elkészítése. Feladatuk a személyiségvizsgálat során feltárni a fiatalok személyiségjellemzőit, azok zavarait, okait, tüneteit. A terápia célja a viselkedés korrekciója, beilleszkedési zavarok enyhítése, traumák feldolgozása, szorongás oldása, indulatok, feszültségek levezetése, a hibás viszonyulás korrigálása, pozitív értékek, normák közvetítése. Ezek módja az egyéni és csoportos pszichoterápia. Hangsúlyos szerep jut a gyógypedagógiai tevékenységnek, amely kiterjed a fiatal fogyatékoságának fokát, fejlettségi és tudásszintjét, teherbíró képességét felmérő szakvélemény megalkotására, a fejlesztés személyre szóló módszereinek kidolgozására, a részképesség-kiesések, motivációs, figyelemkoncentrációs zavarok korrigálására.⁵

Az Aszódi Javítóintézetben elhelyezettek személyiségállapotát pszichológus, gyógypedagógus, pedagógus és orvos vizsgálja, ennek eredménye alapján kerül sor a csoportba helyezésre. Az intézet pszichológusai a növendékek teljes körű megismerésén alapuló egyéni és csoportos terápiát végeznek, közvetlenül támogatják a csoportokban folyó pedagógiai munkát.

Tapasztalataik szerint a fejlesztést igénylő fiatalok szocializációs hiányai a család, az iskola és a tágabb társadalmi környezet mulasztásaiból, káros hatásaiból, valamint alkati adottságokból erednek. Így a kezelendő problémák is a viselkedés- és teljesítményzavarok, iskolázottsági és művelődésbeli elmaradottságok körében jelentkeznek. Ezek alapján fejlesztésük komplex és speciális nevelési folyamat, amelynek célja az antiszociális fejlődésirányú fiatalok szociális, nevelési-oktatási, mentálhigiénés, egészségügyi szükségleteinek célszerű kielégítése.⁶

A fentiekből kitűnik, hogy mindkét javítóintézet elkötelezett a fiatalok társadalomba való visszaillesztésére, a fiatal intézeti életének figyelemmel kísérésére, valamint a szükség és lehetőség szerinti utógondozásra. A javítóintézeti nevelés középpontjában az egyéni fejlesztés és a csoportos foglalkozás áll. A javítóintézeti nevelés ideje alatt minden növendék intenzív,

⁵ <http://www.dji.hu/mentalhig.html> 2006. 07. 07.

⁶ In: „Sárga Falak” Szakmai Program – Az ötödik generáció 2005. <http://www.aszod-afi.hu>

célzott és személyre szabott szociokulturális és pszichoszociális kondícióit figyelembe vevő tanulásbeli, művelődési, képzettségi, személyiségfejlődési hiányaira koncentrálnó programban vesz részt. Vagyis a megakadt szocializációt a javítóintézeti nevelés hivatott néhány év alatt a holtpontról kimozdítva készre csiszolni, hogy mire az elhelyezés bíróság által megszabott ideje véget ér, a fiatal a védett környezetben elsajátított készségekkel váljon alkalmassá azok hasznosítására – a kinti feltételek mellett. Ebben a megközelítésben a folyamat sikere a helyes időzítésen múlik. De vajon elegendő a bent töltött idő a felzárkózáshoz? Ehhez nemcsak készségek és mesterségbeli tudások internalizálására van szükség, hanem a „kinti világhoz” való többirányú kapcsolódás lehetőségére, adott esetben a családi, baráti, rokoni kötelékek meglétére vagy újrafelfedezésére, önálló egzisztenciateremtésre, a lakhatás és munkalehetőség dimenziójában pedig megfizethető bérleményre és piacképes tudásra. S ha a felzárkóztatás még nem éri el a kívánt szintet a szabadításkor? Ha hiányoznak a kilépést lehetővé tevő kapaszkodók? Akkor a javítóintézet „kénytelen” újabb esélyt és időt adni a megerősödéshez, a hiányzó eszközök megteremtéséhez.

„A gyerekek nagy többségét bv. bíró bocsátja el. Ez azt jelenti, hogy nincs mit tenni, ezek után az ő dolga lesz, hogyan boldogul” (általános igazgatóhelyettes, Aszód).

A továbbiakban megvizsgálom, milyen jogszabályi, intézményi, eszközbeli, kapcsolati és humán tőkére épít a javítóintézeti utógondozás.

Az utógondozás javítóintézetekben megvalósuló gyakorlata

A javítóintézetek rendtartásaként ismeretes 30/1997.(X.11.) NM rendelet 57. §-a keretjelleggel szabályozza az intézetek utógondozó tevékenységét. E szerint az intézet utógondozó részlegét működtethet azon elbocsátott fiatalok számára, akik családjukba nem térhetnek vissza, és az elbocsátás idejére nem sikerül számukra lakhatási lehetőséget és megélhetési feltételeket teremteni. Az utógondozó részlegben helyezhető el az a fiatalok is, aki tanulmányait szeretné befejezni az intézeti oktatásban, képzésben. Az utógondozó részlegben való elhelyezésről – a fiatalok írásbeli kérelmére – az intézeti tanács javaslatára az igazgató dönt. Az utógondozó segítséget nyújt a fiatalok számára a lakhatási és megélhetési feltételek megteremtéséhez és a fiatalok önálló életének megkezdéséhez. Magát a gyakorlatot az intézmények dokumentumai, szakmai program, házirend, munkaköri leírások

realizálják. A dokumentumok megismerésén túl mindkét intézetben a 2006 folyamán utógondozás alatt álló fiatalokkal és az utógondozásban részt vevő személyzettel; Aszódon az általános igazgatóhelyetttessel, intézeti utógondozóval és pártfogó felügyelővel, Debrecenben az intézet igazgatójával és az utógondozó ház vezetőjével készítettem interjút.

A fiatalokkal felvett interjúkban a javítóintézetbe kerülés előzményeire, a családi háttérre, iskolai karrierre, az intézeti nevelés alatt ható oktatási-nevelési programra, a családdal, gyámmal való kapcsolatra, a nevelőkkel való viszonyra, az utógondozás kérelmezésének okára, az aktuális élethelyzetre, megoldandó problémákra, az idő strukturálására, a jövőbeni terveikre koncentráltam. Egyéni élethelyzetükből fakadó hangsúlyos elem, hogy a kérdezettek közül hárman gyermekotthonból kerültek az intézetbe, nem áll mögöttük család. Ketten pedig meglévő családi háttér ellenére, vagy talán éppen azért kérték elhelyezésüket.

Az utógondozás működtetői spektrumán igyekeztem minél több, az intézetben dolgozó és a témában érdekelt szakember véleményét, tapasztalatát megismerni, az így készült mozaikból pedig minél teljesebb képet alkotni. Megérteni és megértetni, hogy milyen célok, érdekek, lehetőségek és adott esetben kényszerek határozzák meg az utógondozás gyakorlatát.

A vizsgálatot megelőzően nem fogalmaztam meg konkrét hipotézist. Induktív kutatási módszert követve a megfigyelésre, dokumentum- és interjúelemzésre, az összefüggések felismerésére és feltételes következtetés megfogalmazására törekedtem. Mivel a konkrét gyakorlat a két intézetben más-más metódust követ, így indokoltnak tűnik az intézményi gyakorlatokat egyenként bemutatni.

A teljesség kedvéért és a terminológia megtisztítása érdekében szükséges megkülönböztetni egymástól az intézeti utógondozó és az utógondozó ház vezetőjének munkáját a debreceni intézetben. Az intézeti utógondozó feladata a javító csoportokban élő fiatalok külső kapcsolatainak feltérképezése, a szülővel, gyámmal való kapcsolattartás, kihelyezés előtt pedig a fiatal lakóhelyén rendelkezésre álló lehetőségek felmérése, a körözés alatt álló növendékek felkutatása, emellett növendékügyi feladatokat is ellát. Az utógondozás alatt álló fiatalokkal már nem foglalkozik.

A Debreceni Javítóintézet utógondozó részlegét 2006. május 17-én adták át. A részleg az általános igazgatóhelyettes felügyelete alá tartozik, a nevelési teendőket az utógondozó ház

vezetője látja el. Az intézetben 2006 folyamán négy fő állt utógondozás alatt. Az utógondozó részleg a javítóintézetben levő asztalos- és lakatosműhelyekből galéria építésével került kialakításra. A nyolc fő elhelyezésére négy szobában van lehetőség, a szobák kétszemélyesek. Társalgó, ebédlő, melegítőkonyha, vizesblokkok, valamint a hálószobák két szinten helyezkednek el. Az utógondozó részlegen történő elhelyezés a kétoldalú megállapodás megkötésével kezdődik. E szerint az elhelyezés időtartama a tanulmányok befejezéséig, de legfeljebb az azt követő megállapított hónapig tart. Kivételesen indokolt esetben az elhelyezés meghosszabbítható. *„Nem siettetjük, a törvénynek megfelelő életkorig, azaz 24 éves korig lehetnek itt. Ha nincs fegyelmi problémája, akkor ezt az időszakot kitöltheti. Illetve ha a szabályzatnak és a vele való szerződésnek megfelelő módon tevékenykedik és jár el. Például, ha önkényesen nem hagyja abba a tanulást, vagy nem lesz munkanélkülivé a saját hibájából”* (az utógondozói ház vezetője, Debrecen). A dokumentum kitér a ruházat, a zsebpénz, a taneszközök, a tandíj, a közlekedési bérlet biztosításának kérdésére, az előtakarékoság mértékére, az együttműködési és kártérítési felelősségre. A jelenlegi gyakorlat szerint félévente vizsgálják felül az elhelyezést. *„Természetesen, le szoktunk ülni, most is lesz a közeljövőben egy ilyen. Ez azért is fontos, mert a gyerekekkel időnként meg kell hosszabbítani a szerződést. Most éppen közeledik ez az időpont. Általában félévente szokott ez történni, ilyenkor ők is elmondhatják az igazgató úrnak és az általános igazgatóhelyettes úrnak az igényeiket, vágyaikat, problémáikat, amit ha lehet, orvosolnak”* (az utógondozó ház vezetője, Debrecen).

A részlegen való elhelyezést a fiatalnak kell kérelmeznie ideiglenes elbocsátását megelőző egy hónappal. A kérelemhez a szülő vagy gyám beleegyezése is szükséges. Az intézet vezetése a nevelői jellemzés és a környezettanulmány tükrében az egyéni rászorultság mérlegelésével hozza meg a döntést. *„Hát azért nézzük meg, hogy miért épült ez az utógondozói ház és akkor egyértelműen lesz rá válasz. Az utógondozói házba csak azok kerülhetnek, akik vagy dolgoznak, vagy tanulnak, vagy mind a kettőt csinálják. És ha ennek nem tudnak másképp megfelelni, csak ha itt laknak. Mindent figyelembe veszünk, a pszichológus véleményétől kezdve az egészségügyön át, mindent, ami ebben a rendszerben elképzelhető figyelembe veszik, ennek alapján születik a határozat”* (az utógondozó ház vezetője, Debrecen).

Az intézet házirendjében többször történik utalás az utógondozottak helyzetéből fakadó eltérő szabályokra. Ezeket az alábbiakban kíséreltem meg összefoglalni.

Napirendjük nemcsak az intézeti csoportokétól, de egymástól is eltér, annak megfelelően, hogy az iskolába, munkahelyre vagy gyakorlati helyre járás milyen egyéni ütemezést követel meg. Ezért a fiatalok és a nevelő közösen elkészített heti beosztása szerint alakulnak az egyéni és közös feladatok. Teljes ellátást kapnak, emellett egyszerűbb ételeket maguk is elkészíthetnek. Az intézeten belül és kívül saját ruhájukat is használhatják. Ha külső iskolában folytatnak tanulmányokat, a felszerelések, taneszközök biztosítása a törvényes képviselő feladata, ill. a megállapodásban foglaltak szerint történik. Az utógondozottat zsebpénz illeti meg, kivéve, ha rendszeres jövedelemmel rendelkezik. Az utógondozói elhelyezés alapja a továbbtanulás. Az elhelyezett fiatal köteles tanulmányokat folytatni, az iskolaidőn kívül napi legalább 1,5 órát tanulással tölteni, amit a nevelő kér számon és ellenőriz. A tanulmányok elhanyagolása, indokolatlan hiányzás, a tanulmányok önkényes megszakítása az utógondozói elhelyezés megszakítását vonja magával. Ha a fiatal olyan képzésben vesz részt, amely során képzési támogatást kap, vagy munkaviszonyból, munkavégzésre irányuló egyéb jogviszonyból származó jövedelme van, köteles annak 25-40%-át megtakarítani. Az utógondozó helyiségeinek használata a következő szabályokat követi: a hálósobában csendes pihenő és beteg lábadozása kivételével nem lehet tartózkodni napközben. A nappali szoba a szabadidő eltöltésére szolgál, a tanulószobában kell tölteni a tanulási időt. Dohányozni csak az erre kijelölt helyen lehet. A hálósobát mindenki maga tartja rendben, a közös használatú helyiségek napi és heti nagytakarítását a nevelővel kialakított beosztás szerint kell végezni. Kisebb karbantartási, felújítási munkákat maguk is elvégezhetnek, egyéb házimunkáért órabért kapnak.

Az intézeten belül a szabad mozgás csak a kijelölt útvonalon, a különböző helyiségek használata csak az elkészített ütemezés szerint lehetséges. Ütemezés szerint használhatják az edzőtermet, tornatermet, számítógépes termet, imaszobát, sportpályát, könyvtárat, klubszobát. Egyéb helyiségek használatára az intézet növendékei számára szervezett közös programok során van lehetőség. Telefonbeszélgetést saját költségen ellenőrzés nélkül folytathatnak. A kapcsolattartási jog korlátlan, minden hétvégén fogadhatnak látogatókat, akikkel az erre kijelölt helyeken találkozhatnak. Személyes tárgyaikat, eszközeiket bevizethetik az utógondozói részlegbe és használhatják. Az intézet ezeket nem tartja nyilván, felelősséget nem vállal értük. Az utógondozottak által behozott tárgyakat ellenőrzésnek kell alávetni. Nem vihető be éles, szűrő eszköz, fegyvernek minősülő tárgy, lőszer, kábítószer, szeszital, nem tarthatnak maguknál gyógyszert. E szabály megsértése fegyelmi eljárást, az elhelyezés megszüntetését,

rendőrségi feljelentést eredményez. Az intézet tulajdonát képező eszközöket az intézetből kivinni, eladni, elcserélni tilos, ennek kártérítési és egyéb jogkövetkezményei lehetnek.

A szabadidő eltöltésére vonatkozó szabály, hogy hétköznap 20 óráig, hétvégén 22 óráig maradhatnak távol, ezt nevelőjükkal minden esetben egyeztetik. Intézetben kívül is kötelesek az alapvető viselkedési szabályokat betartani.

„Szabályos szerződést kötünk. Itt a házszabályt be kell tartani. Van egy kártyájuk, amivel járhatnak, azon a részen, ami kifelé vezet, illetve a dohányzás egy udvarban lehetséges a javítósokkal – be is tartják rendesen. Itt bizony, ha bejönnek az épületbe, a rendészek átmotozzák őket, ugyanúgy, mint a többieket. Tehát ennek ők alávetették magukat, akármit behozhatnának – ezt mi nem engedjük. Hiszen a közös tornatermekben meg ilyen helyeken ők is járhatnak, használhatják a felszerelést, vagy van úgy, hogy javítós csoporthoz beállnak sportolni. Az ellenőrzést ők tudomásul veszik vagy akár szondáztatni is lehet őket. A teszt is előkerülhet, ha éppen kábítószer gyanúja merül fel, ugyanúgy, mint a javítósoknál – tehát ez le van nyilatkozva” (az intézet igazgatója, Debrecen).

Az utógondozó ház vezetőjének – aki baptista lelkész, és egészségfejlesztő-mentálhigiénikus végzettséggel rendelkezik – munkaköri leírása rögzíti, hogy munkáját közvetlenül a nevelési igazgatóhelyettes irányítása alatt végzi, heti munkaideje 40 óra, kötelező óraszama heti 30 óra. Általános követelmény vele szemben, hogy ismerje az ellátottakkal kapcsolatos eltérő szabályokat, jó kommunikációs készséggel rendelkezzen, munkáját előítélet-mentesen, a személyiségi jogok tiszteletben tartásával végezze, ezen kívül titoktartás is köti. Feladata az otthon napi életének tervezése, szervezése a fiatalok bevonásával, ezen kívül minden olyan tevékenységben való részvétel, amely a fiatalok reszocializációját elősegíti; iskolákkal, munkahelyekkel, családdal való kapcsolat, szabadidős programok szervezése, konfliktusok megoldásában való segítségnyújtás, egyéni és csoportos beszélgetés, dokumentációk, nyilvántartások vezetése stb. *„Ez eléggé összetett, az én munkaköri leírásom eléggé bonyolult. Azt lehetne mondani, hogy az alapfelállítás elősegíteni annak lehetőségét, hogy visszakérüljenek a társadalomba ezek a fiatalok. (...) Van olyan fiatal, akinek voltam az otthonában már, de többségében ezt nem igénylik. A családlátogatás hozzátartozik a munkakörömhöz, de igazából sem a szülők, sem a fiatal nem igénylik az ilyenfajta segítséget. Ettől függetlenül még egyszer mondom, hogy volt, ahol voltam, vagy akivel ilyen szinten tartom a kapcsolatot. Az egyik fiatal barátnőjével, ha úgy tartom fontosnak, beszélök vele,*

vagy például a munkahelyre kimegyek, az iskolába kimegyek, tehát mindenféleképpen azokkal a kapcsolatokkal, akikkel találkoznak a fiatalok azokat figyelemmel kell kísérni. (...) Igen, rendszeresen látogatom őket személyesen. Ez azt jelenti, hogy kötetlen munkaidőben dolgozom, akkor reggel elindulok, és akkor végigjáróm ezeket a területeket. (...) Egyéneenként majdnem minden nap van egy olyan időszak, akkor egy fiatalal tudok beszélgetni. (...) Tehát én többször kezdeményezem, mint ők, ez természetes is, de ők is jönnek a problémáikkal, vagy leülök közéjük, és akkor elindul egy beszélgetés. Nem kimondottan megszervezek egy beszélgetést, mert az általában rosszul sülnhet el. Amikor le lehet hozzájuk ülni, amikor hozzáférhetőek, azt meg kell várni, ki kell tapasztalni. (...) Tulajdonképpen az egész fiatalokkal történő foglalkozásomnak ez a mondandója. Valahonnan elindulni, és szeretnék valahova megérkezni velük. (...) Van egy eseménynaplóm, amelyet napra készen kell vezetni, illetve a fiatalok személyi anyagát tartom nyilván. A különböző ügyintézésekről feljegyzést készítek, a munkahellyel, iskolával és egyébekkel kapcsolatban is” (az utógondozó ház vezetője, Debrecen).

Az Aszódi Javítóintézet Szakmai Programja az utógondozás fázisait és színtereit a következőképpen tagolja: az előkészítő fázis feladata az ideiglenes elbocsátás előtt álló és a későbbi utógondozásra jelentkezni szándékozó, jó együttműködési készséget mutató nevelt felkészítése az intézetből történő elbocsátás utáni egyéni életvezetésre. Lehetőséget teremteni a megkezdett általános iskolai osztály és szakképzés befejezéséhez.

Az integrált utógondozás részleges önállóságot nyújt, mivel a növendék a nevelőotthoni csoportjában marad. A fiatal részére – nevelőotthoni csoportjában – szerződésben meghatározott feltételekkel biztosít az intézet szállást, ellátást, szociális gondozást, pszichológiai, egészségügyi támogatást. A növendék utógondozott státuszát a kérelemben szereplő indoklás, az előírásoknak való megfelelés és az együttműködés minősége alapján az intézet igazgatója vagy helyettesei a szerződésben meghatározott időszakonként felülvizsgálják. Az utógondozotti státuszba helyezésről a fiatalok kérelmére, az Intézeti Tanács javaslatára az igazgató dönt, szükséges hozzá a csoportnevelő beleegyezése is. A státuszt az igazgató megszünteti a fiatalok kérelmére, vagy ha a fiatalok az együttműködés rendjét ismételtelen megszegi. A szolgáltatás térítésmentes.

A teljesség kedvéért említést érdemel az Utógondozó Ház, amely egy időben fogadott olyan fiatalokat, akik nem rendelkeztek lakhatási lehetőséggel. Az elhelyezés 6 hónapra szólt,

amelyet egy alkalommal lehetett meghosszabbítani. Az intézet 1992-ben alapítványt hozott létre. Pályázaton nyert pénzből egy régi mezőgazdasági épületet alakítottak át garzonlakásokká. Ily módon három 32-35 m²-es lakás került átadásra, ahol az utógondozottakat elhelyezték. Az interjúban elhangzott utógondozotti sikertörténetek az alapítvány támogatásának és a hosszú elhelyezési időnek volt köszönhető. Az említett három fiatal lehetőséget kapott önálló egzisztenciateremtésre, (házépítés, lakáspályázaton való eredményes részvétel) tehetsége kibontakoztatására, (külföldi labdarúgó csapatban való játék) és stabil munkahelyre. Ám az önálló utógondozás lehetősége a későbbiekben megszűnt. *„Az első munkám, amikor az a fajta utógondozás elkezdődött, elég jelentős kudarccal szolgált. Ez azt jelentette, hogy a gyerekek ugyancsak visszaéltek a helyzettel, nagyon kellemetlen volt, hogy a közelben vannak szolgálati lakások és a lakók is jelezték, hogy nem egy normál életvezetés történik. A fizetési kötelezettség elmaradása, áramkikötések a szolgáltatók részéről. Elégképpen kemény helyzet alakult ki, és akkor én ki is ürítettem a házat”* (általános igazgatóhelyettes, Aszód). Mára az alapítvány akkor avatkozik be, ha az intézetből kilépő fiatal lakhatása végképp megoldatlan. Ez leginkább a gyermekvédelmi szakellátásból bekerülőkre jellemző. Az aszódi intézetben az integrált utógondozásra van mód, 2006 folyamán 1 utógondozás alatt álló fiatallal sikerült interjúznom. *„Úgyhogy az a helyzet, hogy az utóbbi időben kevés gyerek szorult rá az effajta utógondozásra, de aki rászorult, az nagyon rászorult...”* (általános igazgatóhelyettes, Aszód).

Az intézet alapító okiratának módosításakor lépett az alapfeladatok sorába az utógondozás, mint esélyteremtő lehetőség. Erre a tanulmányok befejezése okán a családi vagy egyéb fogadókészség hiányában szokott sor kerülni. *„Tehát ez a fajta utógondozás a gyermekvédelmi törvényben leírtaktól független, és mint fogalom tulajdonképpen szerencsétlen is, mert a kollégák összetévesztik és keverik. Felhívják telefonon, hogy az utógondozást akkor ugye mi vállaljuk, mert természetesen mi mindent korrekt módon dokumentálunk – szóval felhívják, hogy utógondozással kapcsolatban mi intézzünk, hogy 24 éves korig ... – nem erről van szó. Ezért egy kicsit megtévesztő, különösen azért, mert a javítóintézet a gyermekvédelem egyik speciális intézménye. Itt aztán végképp... aki ebben nincs benne precízen, pontosan – bár a rendtartás is utógondozást említ. Nyilván jobb szót nem találtak rá – ugyanis utógondozásról van szó, de speciális feltételek mellett”* (általános igazgatóhelyettes, Aszód).

Az utógondozásra jelentkező fiatal az Intézeti Tanács előtt nyilatkozik kérelméről, szükséges még a törvényes képviselő, gyám támogatása. Amennyiben az Intézeti Tanács a kérelmet támogatja, javaslatot tesz az intézet igazgatójának Pozitív döntés esetén kétoldalú megállapodás születik. Ezt követően – mivel önálló szeparált részleg az intézetben nem került kialakítása – a növendék saját csoportjában marad, és továbbra is az intézet házirendje vonatkozik rá. *„Az utógondozotti státusz nem jelenti azt, hogy több joga lenne, mint a többi gyerekek, és mindez alkalmassá teszi őt arra, hogy változatlanul ugyanabban a közösségben töltsen az idejét, ahol korábban is azt az egy-másfél évet eltöltötte”* (általános igazgatóhelyettes, Aszód). Így az őt segítő nevelők, tanárok személye sem változik, ez bizonyos állandóságot közvetít.

Az intézet házirendjében nem találtam utalást az utógondozottakra vonatkozó egyéb szabályokra, a 2005. szeptember 15-től érvényes Utógondozói Elhelyezés Szabályzata a – jelenleg használaton kívüli – Utógondozó Házban történő elhelyezést szabályozza.

Látható tehát, hogy az utógondozás érvényre juttatásában alkalmazott technikák tekintetében a két intézmény meglehetősen eltér egymástól, s mindez – mint a következő fejezetből kitűnik – az utógondozás kimenetelét is nagymértékben meghatározza.

De hogy érzik magukat az utógondozottak a két intézetben? Kire, mire támaszkodhatnak, mit várnak, mit remélnek a jövőt illetően, és mit tesznek helyzetük konszolidálása érdekében? Vajon az utógondozás eltérő intézményi gyakorlata mennyiben járul hozzá életesélyeik javításához?

„Nem gondoltak a rózsakertre, / és elkövelték, amit nem szabad...”⁷

Mielőtt személyesen megismerkednénk velük, nézzük meg az elhelyezett fiatalok bekerülési statisztikáját a két intézményben.

A debreceni intézet javító részlegén 2006. december 14-én 39 fő tartózkodott, ebből 29 fő családból, 10 fő szakellátásból; 7 fő gyermekotthonból, 3 fő lakásotthonból került be. Az aszódi intézetben 2006. november 14-én a növendékek összlétszáma 112 fő. 62 fő családból,

⁷ Pilinszky János: Sztavrogin visszatér.

50 fő gyermekvédelmi szakellátásból; 48 fő gyermekotthonból, 2 fő egyéb gondozási helyről került elhelyezésre

A két intézetben élő öt utógondozott közül ketten 18 évesek, hárman 20 évesek a vizsgálat idején. Átlagosan két évet töltöttek el javítóintézeti neveltként, ahonnan három főt ideiglenesen bocsátottak el. Ketten a javítóintézeti nevelés megkezdése előtt előzetes letartóztatásban voltak. A bűncselekmények fajtáját tekintve egy fő rablás, verekedés, súlyos testi sértés, egy fő kábítószerrel való visszaélés, egy fő rablás és kábítószerrel való visszaélés, egy fő rablás, egy fő 24 rendbeli lopás miatt kapott javítóintézeti nevelést. Mindnyájuknak ez volt az első szankcionált bűncselekménye, az interjú során ketten utaltak arra, hogy korábban is elkövettek törvénybe ütköző dolgokat, ezeket gyermekcsínynek minősítették.

Az intézetben eltöltött időtartamot tekintve a beszélgetés idején három fiatal két és fél éve, egy fő három éve, egy fő négy éve lakott az intézetben.

Az iskolai karrier és egyéb kapcsolatok tekintetében három fiatal is említi, hogy a bűncselekmény elkövetése összefüggésben volt az iskolából való lemorzsolódással, gyermekotthonból való szökéssel, feltűnési vágygal. *„Nem is jártam be, (a középiskolába) akkoriban más voltam, jobban tetszett a csavargás, szabadon.”* *„Elindultunk a haverokkal, berúgtunk, bementünk a discóba, valaki rosszul nézett rám, odamentem, megvertem.”* *„...mi vagányabban tartottuk magunkat, mint a többiek. Hogy rajtunk drágább ruha volt, mert mi üzleteltünk vagy cserélgettünk. A többieken nem volt annyira drága ruha. Nekem nem tudta anyukám megengedni azt a drága ruhát, ezért üzleteltem, és azért vagányabbnak éreztem magam, hogy nekem ilyen van, neki meg nincs. Ez sodort, sodort, ebből lettek a dolgok.”*

Rendszeres drogfogyasztást ketten említettek az utógondozottak közül, egyiküknél a bűncselekmény elkövetésében is szerepet játszott a kábítószerrel való visszaélés. Egyikük szintetikus drogokat és marihuánát, a másik interjúalany marihuánát használt. A gyermekotthonban élő fiatal az apjával töltött egy év alatt szokott rá, a családban élő fiatal szülei tudtával használta. Ő említette azt, hogy édesanyja elnéző volt vele szemben ezen a téren, nem ültek le beszélgetni. Apjától egyszerűen kikapott, amikor észrevette rajta a drog hatását. *„Anyukámnak is kisebb korában volt ilyen problémája, vele sem beszéltek meg. Ezért úgy gondolta anyukám, ha velem sem beszél meg, akkor majd magamtól rájövök, hogy mi a helyzet.”*

Az intézeti csoportban eltöltött idő alatt a fiatalok jellemzően több szakmát is megszereztek; ABC-eladó, számítógép-kezelő, pénztáros szakmát szerzett egy fő, ács-állványozó, kosárfonó képzettséget két fő, ABC-eladó, kazánfűtő, számítógép-kezelő szakmát egy fő, kosárfonást tanult egy fő. Egy fiú az előzetes letartóztatás ideje alatt sajátította el a szőnyegszövés mesterségét. *„Itt egy benti szakmára betettek, de semmi lényege nincsen, amit letettem”* – kommentálja. Ő volt az, aki a TIT által szervezett külső képzésre járt a javítóintézeti nevelés ideje alatt. Egyikük az előzetes letartóztatás alatt tette le a 6. osztályt, az általános iskolát az intézetben fejezte be, korrekciós csoportban. A beszélgetés idején két fiú tervezte, hogy építőipari segéd munkásként fog dolgozni, két társuk büfében, ételbárban dolgozott, egyikük munka mellett esti tagozaton végezte a gimnáziumot. Az Aszódon utógondozott fiatal az intézet foglalkoztatta, mint kosárfonót. A szakmatanulás motiválója az idő hasznosítása. Mindebben a debrecenieknek segítségére volt a HEFOP 2.3.1., „Hátrányos helyzetű emberek munkaerő-piaci képzése és foglalkoztatása” pályázat, amelynek keretében ács-állványozó, parkgondozó és kőműves szakmát tanultak. A tanfolyam 2006. június 30-án OKJ-s vizsgával zárult. *„Volt az a HEFOP-os képzés, ott 12 ácsot, 12 kőművest, 12 parkgondozót képeztünk ki. Ennek a vizsgái most voltak, 38 főből 33 sikeresen vizsgázott. (...) Nagyon fontos lenne, hogy szakmát kapjanak, mire kikerülnek”* (az intézet igazgatója, Debrecen).

Az utógondozó részlegben való elhelyezés kérelmének oka pénzgyűjtés és munkavégzés egy főnél, újabb szakma és jogosítvány megszerzése két főnél, munkavégzés és az érettségi megszerzése egy főnél, tanulmányok folytatása egy főnél. *„Meg hát még aztán úgy összeszedni magam, hogy lábra álljak, albérletet fizessek. (...) Hogy úgy érezzem, tényleg biztosítva vagyok. Nem az, hogy kimegyek és sehol semmi.”* Az Aszódon utógondozott fiatal említi, hogy azért kellett maradnia, mert nincs hova mennie, ezenkívül a megkezdett szakmát is folytatja.

Családi háttérüket tekintve két fő mögött áll család, hárman gyermekotthonban nőttek fel, onnan kerültek be a javítóintézetbe. Közülük két főnek volt kapcsolata korábban az édesapjával, a harmadik fiatal nem ismeri a szüleit. Mindhárman több otthont is megjártak, egyikük minisztériumi speciális gyermekotthonból került előzetes letartóztatásba. A bekerülést megelőző gyermekotthoni életről mindhárman negatív élményekkel sorjáznak. A bűncselekmény elkövetése nagyrészt beilleszkedési képtelenségükre vezethető vissza. *„Mert ott is csináltam a bajt. (...) házirend megsértése, verekedés, minden.”* *„Most azt mondom, hogy én is hibás voltam, mert voltak nekem is ugyebár dolgaim, de voltak bizonyos dolgok ott*

az otthonban, ami nem úgy működött, ahogy kellett volna. Hát ezek a kivételezések, hogy én ott voltam 15 évesen, iskolába úgy járatlak, hogy egy füzetet adtak, semmi mást nem vettek. És az akkori házvezető – most már nem az – 25 éves lánya, aki akkor ott volt hivatalosan, de nem is lehetett volna, annak 60 ezerért vettek öltönyt, akkor én ezt szóvá tettem. Azt mondták, ha nem tetszik, el lehet menni. Erre felhúztam magam és el is mentem. Az apám sem igen látogatott már akkor. Néha elszöktem az otthonból, akkor nála voltam, de aztán önként visszamentem.”

A harmadik fiatal három gyermekotthont és nevelőszülőket is megjárta, erről nem beszélt, nem emlékezett arra, pontosan mikor és miért került gyermekotthonba. Nem csekély indulattal jegyezte meg az interjú során: *„Hosszú az én életem, érte?”*

A gyermekotthonból bekerült két fiatal előzményeiről a következő tudható: *„Egyikük különösen nehéz eset, mert ő 6 éves kora óta állami gondoskodás alatt áll, és most 18 éves kora után én és a kollégáim intézték el, hogy megkapja az állampolgárságot, ugyanis román állampolgárságú volt. A K-i Gyermekotthonban lakott. A másik fiúnak sem sokkal különb a sorsa, annak a fiúnak két testvére szintén gyermekotthonban él. A fiú apja valami úton-módon felvette az életkezdési támogatást, ügyvéd segítségével eladta a lakást és a gyerek életkezdése, mindene elúszott, még a ház is odavan. Ebbe a perbe mi belecsöppentünk és sajnos nem sikerült, pedig a mi részünket is védtük, őt pedig a gyám – hát ezek a jogi dolgok. Nem is találják az apját, most nemzetközi körözés alatt áll. Úgyhogy ez extra”* (az intézet igazgatója, Debrecen).

Ezzel összefügghet, hogy a korábbi gondozási hellyel a javítóintézeti nevelés ideje alatt csak minimális kapcsolat volt. Jellemzően a gyám évi egy alkalommal látogatta a fiatalokat, egyikük említette, hogy gyámja havonta hozta neki a zsebpénzt. Volt nevelőikkel nem tartanak-tartottak kapcsolatot, pontosabban egyik nevelő sem tart (tartott) kapcsolatot gondozottjával. Kötődéshiányra utal a gyermekotthoni látogatás alkalmával tapasztalt viselkedés: *„Hát ők úgy tettek, mintha nem is történt volna semmi, mintha nem is lettem volna távol. Még viccelődtek is, hogy ugye jobb kint a friss levegőn, meg ilyesmi.”*

A harmadik fiú rendszeresen az előző gondozási helyen töltötte szabadságát a szünetek idején, így vall erről: *„Nem volt jó! Ratyk voltak az egészben. Kis húgyosok voltak ott. Nem volt jó, bementem oda és ugyanazt csináltam, mint itt. Bementem, azt’ punnyadtam egész nap. Áh,*

nem volt semmi program.” Ám a kapcsolatok elhanyagolását nemcsak a fiatalok szenvedik meg, hanem a kapcsolattartásra „jogosított” utógondozó is.

„...mert idáig ezzel is problémánk volt, hogy egyáltalán nem látogatta, nem jött el a gyerekekhez. Megértjük, ha pénziány miatt, vagy bármi más miatt csak tartjuk a kapcsolatot telefonon vagy levélben, de nem nagyon beszélünk egyetlen egy gyámmal sem menet közben, inkább a nevelővel. (...) De ez az egész rendszer megborult – mert például nem tudok egy lakásotthont felhívni, mert titkosították a telefont, amikor nagy nehezen megszerzem, akkor meg nem veszik fel” (intézeti utógondozó, Aszód).

Aszódon is hasonlóak a tapasztalatok ebben a tekintetben. *„Sokszor azzal szembesülünk, hogy nincs fogadókészség, nincs hely, ahova a fiatal visszatérhetne. (...) Adminisztrációs határidők tologatásával a gyereket tudatosan és szándékosan kizárják az ellátásból, vagy kerek pereg megmondja, hogy nem fogja utógondozni és ilyenkor a döbbenet lesz rajtunk úrrá, hogy lehet ilyet megtenni” (általános igazgatóhelyettes, Aszód).*

A fent vázoltak tükrében könnyen megválaszolható a kérdés, vajon miért a javítóintézetben, s nem az előző gondozási helyen kérték az ellátást. De nemcsak az előző gondozási helyen megtapasztalt elutasítás, hanem a nagyváros vonzereje, a lehetőségek szélesebb tárháza is csábítást jelent. A válaszok önmagukért beszélnek. *„K. egy kis falu. Debrecen meg azért város, sokkal másabb. Nagyon unalmas ott, ha most visszamennék. Itt több a lehetőség. Három év után 2 napra visszamentem, hát nagyon unalmas volt. (...) Meg szerintem nem is fogadnának.”* *„Az előző helyen a gyámom kijelentette, hogy engem oda nem vesznek vissza, de nem is mennék szívesen. Lakásotthonba költözhetnék, vagy ilyen utógondozó otthonba, de azok messze vannak. Én pedig itt kezdtem el az iskolát és a munkahelyem is itt van. Az utazgatással nem tudnám összeegyeztetni, így hát itt maradtam.”* A harmadik fiatalnak olyannyira nincs kapcsolata az előző gondozási hellyel, hogy ilyenformán az utógondozás egyéb lehetősége fel sem merült.

A családi háttérrel rendelkező két fiatal közül egyiknek együtt élnek a szülei, a másik fiú anyjával és testvéreivel lakott. Persze ez önmagában még nem jelent garanciát a rendezett háttérre. Mint az intézet igazgatójától megtudtuk: *„A másik fiú, az a gy-i gyerek, ő otthon nagyon rossz körülmények között van, a rendőrség is figyel rá, emiatt ő csak ritkán szokott az anyjához hazamenni látogatni.”* (az intézet igazgatója, Debrecen) *„Azért aki bekerül egy*

javítóintézetbe, annak nem egy normális, rendezett család van mögötte.” – összegzi tapasztalatait az utógondozó ház vezetője.

A családdal, testvéreikkel való kapcsolattartás is egyedien alakult a javítóintézeti nevelés idején. Az édesanyjával élő fiatal testvérei rendszeresen látogatták. A kérdésre, anyja mit szolt ahhoz, hogy a javító nevelés letelte után nem ment haza, ezt válaszolta: *„Ő rám bízta azt, hogy mit kezdek az életemmel. Ő próbál segíteni, de én azt mondtam neki, hogy nem kérek a segítségéből. Talpra akarok állni.*” Azt is hozzáteszi, hogy családja nem ítéli el a javítóintézetbe kerülését. Édesanyja hosszú ideje munkanélküli, segélyből él, korábban kórházi takarítóként dolgozott.

A másik fiatal csak szüleit engedte látogatni. *„Hát nem akartam, azért nem akartam, mert nagyon rossz lett volna, ha engem ilyen helyen látnak (ti. a testvérei). Hát az... mert a családomban soha nem történt ilyen dolog, mint amit én elkövettem.*” Ő az, aki rendszeresen hazajár, ennek ellenére szülei nincsenek képben az ügyeit illetően. Édesapja kőműves, anyja háztartásbeli. Az ő esetében – mivel a család korábban Debrecenben lakott – az utógondozás a család falura költözésével realizálódhatott. Az intézetben maradás családi visszhangjáról így vallott: *„Ennek űk örültek, hogy én megváltozok, hogy nekem ez jobb lesz.*”

Az utógondozó részleg házirendjének elfogadását tekintve ketten említették: esetenként nehézséget jelent, hogy időben vissza kell érniük, éjszakára nem maradhatnak ki. *„Mert elvégre már szabad ember vagyok. Korlátozzák, hogy meddig lehetünk kint.*” Egyikük hozzáteszi, hogy a nevelővel történt egyeztetés után tulajdonképpen szabadok. A negyedik fiatalnak nem okozott nehézséget a szabályok elfogadása. Az Aszódon utógondozott fiúnak leginkább a bezártság, a szabad mozgás hiánya jelent gondot. Mivel rá a házirend tekintetében továbbra is a javító csoportra vonatkozó szabályok érvényesek – amelyeket az ellátás kérelmezésekor valószínűleg tudomásul vett – a kényszerválasztás „megemésztése” az ő esetében eredményez leginkább frusztrációt. *„...térítésmentes esélyt kapnak, de plusz jogosultságokat nem*” (általános igazgatóhelyettes, Aszód).

A kérdésre, hogy jelen élethelyzetükben kire számíthatnak és miben, vajon kik pótolják a javítóintézeti elhelyezés miatt megszakadt vagy ki sem alakult kapcsolatokat, a következő válaszok születtek. Az öt fiatal közül a négyen az utógondozó ház vezetőjét említik, mint elsődleges segítőt, akivel mindent meg tudnak beszélni. Hárman ezen túl konkrét esetet is

hozzátesznek, amikor problémájukban megoldás született az ő segítségével. Egyikük újabb bűncselekményét követően a bírói ítélethez szükséges nevelői vélemény megírását, majd ennek eredményeképpen enyhébb ítélet (közmunka) kiszabását és megszervezését köszönheti neki. A másik fiatal barátnőjével való kapcsolatának rendezését, a harmadik fiatal az iskola- és tanfolyamkeresésben kapott segítséget nevesíti. A gimnáziumot végző fiatal volt tanárai korrepetálják a vizsgák idején. Az ötödik fiú nevelőjét említi, aki lebeszélte az idő előtti kiköltözésről és a tanulás befejezéséről: „*Le akartam számolni, mert nem bírtam tovább ezt. Akkor azt mondta, hogy ne tegyem, mert akkor nem lesz szakmám. Mondtam, jó, és akkor itt maradok, minden...*” Ő – annak ellenére, hogy elismeri, nevelőivel jóban van – személyes problémáit nem panaszolja előtük, pl. a bezártságból eredő feszültséget.

Figyelemre méltó paradoxon, hogy három fiú is hangoztatja: jelenlegi helyzetében csak magára számíthat, egyikük abbéli vágyának is hangot ad, hogy nem akar függni tovább senkitől, és szeretne mindent egyedül megoldani.

Életük megismerése kapcsán érdekelt a szabadidő-felhasználás módja, az idő strukturálása, s az ehhez szorosan kapcsolódó, az intézeti környezeten kívüli kötődések kialakítása, valamint a szabadidő eltöltését segítő szervezetekkel való együttműködés. Az időbeosztás azért is kiemelten fontos, mivel az utógondozói részlegen élőkre már nem érvényes a javító csoport szoros időbeosztása, maguknak kell az egyes tevékenységek fontossági sorrendjét felállítani. „*Itt már nincs az a kötött napirend, ami a javító csoportban volt, itt már változó munkarendben dolgoznak. Mindenesetre oda kell figyelni a mosásra, fürdésre, egyéni tisztálkodásra – oda kell figyelni*” (utógondozó ház vezetője, Debrecen). Mindennapjaikat a munkarend, iskolai elfoglaltság, házimunka, önellátó tevékenység tagolja, de mintha ezen kívül nem lenne élet. „*Ha bejövök lefürdök, takarítok, megcsinálom a dolgom. Egy nap eltelt...*” „*Reggel felkelek, fogat mosok. (...) Reggelizünk, aztán lemegyünk, sorakozó. Elszívunk egy cigit, köszönünk, aztán mindenki megy a műhelybe, az tart 12 óráig. Csinálunk kosarakat. Én délután le szoktam menni segíteni. Eljövünk 12-kor, ebéd, én lemegyek dolgozni. Feljövünk fél 6 körül, lefürdök. Várjuk a felügyelő urat, jön, köszönünk, mondjuk a csoport létszáma – semmi, kész ennyi, tévézünk.*” „*Hat órában vagyok beosztva. Amikor délelőttös vagyok az azt jelenti, hogy reggel 5-től 11-ig, ha délutános, akkor 2-től 8-ig. (...) reggel 5-re megyek dolgozni, akkor délután már nem forog úgy az agyam és másnap megint megyek reggel 5-re. Heti háromszor van iskola kedden, szerdán és csütörtökön fél 3-tól fél 8-ig.*”

A szabadidő eltöltésének módjaként egyik fiú a haverokkal való beszélgetést, csajozást, focit és a techno-discót említette. Haverjaival jellemzően az utcán, játszótéren találkozik, nem jellemző, hogy egymást otthonukban keresnék fel. Másik interjúalanyunk jellemzően tévét néz, csocsózik, zenét hallgat, a plázában játékgépezik, kocsikázik s a trance zenét játszó discót kedveli. A harmadik fiatal a munkatársaival való iszogatás és biliárdozás közben kapcsolódik ki, tévét néz, és havi 1-2 alkalommal discót látogat. Ő korábban rendszeresen sportolt, atletizált és úszott, mára egyiket sem műveli. Egy fiú említette, hogy az igényes szórakozást kedveli, ezért néha egy távoli város szórakozóhelyére látogat el, volt javítós csoporttársával. Emellett a sakk, rejtvényfejtés, olvasás, internetes chatelés, böngészés jelenti számára a lazítást.

A külső kapcsolatok kialakítása azért hangsúlyos, mivel nevelőjük elmondása szerint életükből leginkább a helyes kapcsolatrendszer kiépítésének képessége hiányzik, mindez feszültséget és kisebbségi érzést szül, a baráti kapcsolatokat is beárnyékolja. *„Náluk a baráti kapcsolat inkább haveri kapcsolatot jelent, lazább kötődésű kapcsolatok ezek. Tehát olyan mély kötődésük nincs ezeknek a fiataloknak, a barátnők részéről sem”* (utógondozó ház vezetője, Debrecen).

Ketten nagyrészt állandó haveri körrel járnak szórakozni, egyikük említette, hogy az ismerkedés nem okoz gondot, könnyen betársul bárhová. Egyik fiú volt javítós csoporttársát és annak családját említi, akikkel aktív kapcsolatot tart, a másik barátnőjével és annak családjával tölti szabadidejét.

Ebben a megközelítésben az Aszódon utógondozott fiatal speciális helyzetben van, mivel külső, kortárs kapcsolatok létesítésére nincs lehetősége. Így a szórakozás is helyhez kötöttebb, *„...konditerem, szabadfoglalkozás, beletartozik a ping-pong is, társasjáték. De ezeket én nem szoktam. (...) Én a zenéből élek, nekem a zenehallgatás a mániám, érti? Azzal kelek, azzal fekszem.”* Napi beosztását egyedül a munkavégzés ritmusa determinálja. Többen jelezték, hogy a külső kapcsolat negatív konnotációt hordoz, így vagy megszakítottak minden kinti kötődést, vagy a javítóintézetben töltött idő konklúziójaként megfogalmazzák a kapcsolatalakítás jövőbeni stratégiáit. *„Itt megtanultam, hogy kívül lehet foglalkozni. Aki már azt mondja, gyere, csináljunk valami pénzt, menjünk, azt otthagynom – kiléptem az ilyen*

dolgokból.” „De most már meg tudom válogatni, ki a jó, ki a rossz, kivel foglalkozok, kivel nem.”

A szabadidő eltöltésében segítő, azt szervező intézménnyel, szervezettel egyik fiatalnak sincs kapcsolata. Az intézeten kívüli ismeretségként osztálytársaikat, munkatársaikat, egyikük barátnője családját említette, *„de olyan nagy barátságok nincsenek már.”*

A közelebbi és távlati céljaikat tekintve szintén egymásra rímelnek a válaszok. Ketten az anyagi megerősödést, a „rendbeállást” említik, emellett szerepel a végzett munkának megfelelő szakképzettség és jogosítvány megszerzése, hitelfelvétel, érettségi, saját albérlet, lakás, egy fiatal említette a családalapítást. *„Én úgy tervezem, hogy 4-500 ezer összejön, és onnantól kezdve kiköltöznék.” „Hát még meg akarom szerezni a jogsit, amíg itt vagyok, ez saját cél, én fizetem. Meg hát még úgy összeszedni magam, hogy lábra álljak, albérletet fizessek.” „Ez a rendbeállítás azt jelenti, hogy innen már csak akkor szeretnék elmenni, ha már lesz házam, jogosítványom is lassan meglesz már.” „Azt szeretném, ha nekem lenne egy külön saját lakásom, jó az albérlet is, de csak egymagam. (...) Ugyanígy szeretnék én is saját családot, normális családot, normális munkahelyet, lakást.”*

„A fiataloknak jelenleg az a reális, hogy mindenki megtanult egy szakmát és megpróbál abban dolgozni – ennyi a jövőképük. De, hogy ezen túl mi lesz, arra nem gondolnak, vagy nem szívesen gondolnak, mivel azt hiszik, ráérnek ezzel foglalkozni. A hosszú távú tervezésre rászoktatni őket, hogy munkával és tanulással tudják ezt elérni, valamint helyes kommunikációval a környezetükkel” (utógondozó ház vezetője, Debrecen).

Ketten tervezik, hogy a javítós csoportban megismert barátjuk családjához költöznek ki a távolabbi jövőben, egyikük aktív kapcsolatot tart ezzel a családdal. *„Hát én azt tervezem, hogy kiköltözöm P-re, ott van egy család, hozzájuk költöznék. (...) Meg ott is sokat segitettem és mondták, hogy örülnének neki, ha odaköltöznék.” „Spanok akarnak így magukhoz venni, hogy menjek náluk, de hát nem tudom, hogy engedik-e ezt?”* Persze, azt egyetlen beszélgetésből lehetetlen megállapítani, hogy mindez a vágyak tartományához sorolható, a valahová tartozás szükségletét kifejező óhajuk, vagy elkötelezett, teherbíró vállalás a befogadó család részéről.

Az intézetben eltöltött idő hatására állításuk szerint mindannyian komoly változáson mentek keresztül korábbi életmódjukat, felfogásukat, viselkedésüket tekintve. Ketten jelezték, hogy visszatekintve örülnek annak, hogy egyből bekerültek az intézetbe, és ezzel elejét vették a további deviációnak. *„Örültem, hogy azonnal elzártak. Ki tudja, mi mindent csináltam volna.”* *„Az az egy év... szerintem, ha én nem kerültem volna ide be, nem tudom, mi lett volna velem. (...) nagyon el voltam fájulva kint.”* *„Nagyon egy elveszett legény voltam én.”* *„Négy éve egészen másmilyen voltam, ha akkor azt mondta volna nekem valaki, hogy én normálisan fogok dolgozni, le leszek érettségizve – kiröhögtem volna.”*

Végül, arról mire teremtett lehetőséget az utógondozói részlegen való elhelyezés, miben tágította perspektívájukat, mit tanultak és mit hasznosítanak belőle a jövőben, némelyikük ars poetica-szerűen vall erről. *„Bekerültem ide és lábra álltam. Nem úgy, hogy bekerülök, aztán vissza, kimegyek és ugyanazt csinálom és utána megyek börtönbe, a börtönöket járom. Az nem élet, szerintem nem élet.”* *„Hát kezdek sínre vergődni, és elégedett vagyok magammal, mert amiket én csináltam azelőtt, ahhoz képest nagyon megváltoztam. (...) Kellett egy idő gondolkodni és meg is kaptam azt az időt. Hát ezen az úton meg szeretnék maradni.”* *„Ez a 4 év, nekem ez segített, hogy itt a többi gyereket láttam. Sokkal beszélgettem, rengeteggel. Elmondták, hogy milyen körülmények között élnek, hogy vannak, miket csinálnak. És én így rájöttem, hogy most nekem megvan a lehetőségem, ha van egy kis eszem, akkor én ne ott tartsak, ahol ők.”*

Az Aszódon utógondozott fiatal ebből a szempontból is kilóg a sorból, ugyanis ő a helyzete maradéktalan elfogadásának akadályaként a bezártságot, a kapcsolathányt, a kényszer szülte választást említette. Problémái megoldásának útját a nagyobb szabadság biztosításában, a szabad kijárásban jelölte meg.

A Debreceni utógondozó ház vezetője bizakodó: *„Itt eltöltenek a fiatalok egy időt, most nem kimondottan az utógondozói házra gondolok, hanem a javítóintézetre. Tehát a gondolkodásuk nagyon távol kerül a családtól az alatt az idő alatt, amíg bent vannak, illetve ha tartják is a kapcsolatot a szülőkkel levélben vagy szabadságra hazamennek, alapvetően már nem az otthon lesz számukra a meghatározó tényező, hanem az intézet. Az itteni légkör. És azért jó az, ha itt egy olyan irányítást kapnak, amiből tudnak utána is építkezni. Mert világos, hogy ahol több időt tölt el valaki, az ott szerzett tapasztalatok meg körülmények meghatározóbban az életükben.”* Megközelítésében a javítóintézeti nevelés olyannyira koncentrált, hogy

kényszerítő erővel írja felül a korábbi beidegződéseket. Mindenesetre a „táptalaj,” a fiatal személyiségének rugalmassága, „megdolgozhatósága” is fontos a sikeres kimenet szempontjából. Erre a továbbiakban még visszatérek.

Az utógondozó ház vezetőjével beszélgetve rákérdeztem arra, hogy észlel-e különbséget a gyermekotthonból bekerült és a családból jött utógondozott fiatalok között. Kinek könnyebb az integráció: akinek lenne hova hazamennie és némi családi mintát is internalizált korábban, vagy aki jobb megoldás híján választja a javítóintézeti utógondozást? Vajon a gyermekotthonban felnőttek esetében a javítóintézet, mint újabb és még totálisabb intézmény, nem jelenti-e a függés fixálódását – esetleg végleg? Ahogyan az egyik fiatal fogalmazott: *„Itt minden ingyen van, étel, ital – ez egy intézet.”* A részleg vezetője elismeri, *„...tény, hogy vannak fiatalok, akik csak intézetrendszerben tudnak gondolkodni és önállóan kilátástalan a civil életnek a kezdése. (...) Próbáljuk önálló gondolkodásra, életvezetésre bírni őket.”*

Az eddigi tapasztalatok szerint leginkább a szociálisan rászorultak kérelmezik az ellátást és azok, akik olyan távolságra laknak, hogy a megkezdett iskolát nem tudnák befejezni. Az anyagi és távolságbeli akadályokon kívül másokkal is küzdenek. Leginkább problematikus, hogy az önálló életvezetés technikája kialakulatlan, hiányzik a pénzzel való bánás, a beosztás képessége, a helyes önérvényesítés, a hiteles kommunikáció. *„Mert én olyan vagyok, ha van nálam pénz, az elmegy. Ha 15 ezer forint van nálam, az elmegy. Amit megkíván a szemem, azt megveszem.”* Az utógondozó ház vezetőjének meglátása szerint leginkább a gyermekotthonból bekerültekre jellemző, hogy saját sikertelenségükért, feszültségükért környezetüket okolják, hajlamosak az ilyesfajta projekcióra. Azért néznek rám úgy, mert intézetis vagyok – gondolják. A „kényszermaradás” képzetét pedig beszélgetéssel, iránymutatással próbálják feloldani. Tanult tehetetlenségüket a fiatalok az otthonokból hozzák *„... megkapnak mindent erőfeszítés nélkül, és ez válik természetessé. Ők ezt várnák el a párkapcsolatban, ügyintézésnél, mindennél, hogy miért nem kapom meg készen? Az, hogy valamit tenni kell érte, időbe telik.”* A családi háttérrel rendelkezőknél kevésbé dominál az önsajnálát, nem érzik magukat mártírnak ilyen téren.

Ha a fejezetcímbe megfogalmazott mondat érvényességét az utógondozottak szemszögéből vizsgáljuk, akkor a bűnelkövetés, majd a javítóintézeti elhelyezés végpontja és egyben következménye is a társadalomból való kisodródás folyamatának. S mivel folyamat, jellegéből adódóan többkomponensű; a családban, gyermekotthonban, iskolában, a szűkebb és

tágabb közösségben meg nem tapasztalt integráló erő hiányosságát jelenti. Úgy tűnik, a javítóintézet – a bűnelkövetés okán – egyfajta hálót feszít a sodródók alá, s a korábbi, töredékesen integráló csatornák diszfunkcióit igyekszik pótolni. De vajon a javítóintézet feladata, hogy rövid idő alatt és „egy személyben” minden legyen? Mert felmerül a kérdés, hogy hol volt ez a háló korábban, amikor még nem a bűncselekmény elkövetésében, hanem csupán a feltűnővé válásban manifesztálódott a fiatal devianciája? Hol érhetjük tetten az oktatási intézmények, a gyermekvédelmi és szociális alap- és szakellátás különböző színtereinek prevenciós aktivitását? Vagy a fiatalok egyszerűen „eltűntek” a társadalmilag még ellenőrizhető tartományból, és a bűncselekmény egyfajta segélykiáltás megtalálásukra és megmentésükre? Mert kiszakadtnak lenni nem jelenthet felemelő élményt. Pilinszky sorait némileg átírva, de a fentiekre rímelve mondhatjuk, hogy a rózsakert nem gondolt velük, és ezért követhették el, amit nem szabad...

Az intézetekben élő roma fiatalok

A roma fiatalokra fokozottan érvényesek a fent leírtak, ugyanis számarányukat tekintve mindkét intézetben felülreprezentáltak. A Debreceni Javítóintézet dokumentuma 95%-ot említ, az Aszódi Javítóintézet pártfogó felügyelője 80%-os arányt mond. „...inkább a nyomor, a szegényebb réteg kerül ide, meg az etnikai kisebbség.”

Az ő esetükben az integráció szempontja még inkább előtérbe kívánkozik, hiszen a bűnelkövetés nagyrészt a tartós szegregációra vezethető vissza. Így a szociokulturális hátrányból fakadó lemaradás fogyatékosként jelenik meg. Vizsgálatok rámutattak arra, hogy az etnikai szegénység Magyarországon a cigány népesség 2/3-át sújtja.

A rendszerváltást megelőzően a kormányzat által támogatott kényszerasszimilációs politika egyfajta limitált felzárkózást tett lehetővé a többségi társadalom tagjaihoz. A megindult iskoláztatás eredményeképpen szakmához, munkahelyhez, lakáshoz jutottak. A '80-as évek felzárkózásának eredményeképpen kezdett normává válni számukra a gyerekek iskoláztatásának fontossága, a képzettség megszerzése, születésszabályozás. A rendszerváltás ezt a tendenciát törte meg, és vetette vissza a kiemelkedni vágyókat (Jász, 2004, p. 53). Persze, a fent említett lehetőségekkel inkább a városban lakó, szakalkalmazottként vagy a szolgáltató szektorban tevékenykedők élhettek igazán. Mivel évszázados lemaradásukat néhány ad hoc jellegű intézkedéssel nem lehetett orvosolni, többségük a szocialista

munkaerőpiac legigénytelenebb pozícióit töltötte be. A nyílt munkanélküliség megjelenésekor őket bocsátották el először, ezzel végleg bezáródott a visszatérés kapuja. A társadalom polarizálódása a megkésett felzárkózásnak is útját állta (Gazsó – Laki, 2004, p. 76). Mára leszakadásuk egyre végletesebb és nyilvánvalóbb, leginkább az ország aprófalvas térségein, a volt nehézipari központokban élő, generációs munkanélküliséggel küszködő cigány népeiséget sújtja (Jász, 2004, p. 53). Ha pedig ilyen kondíciókkal érkező fiatalot fogad be a javítóintézet, akkor felzárkóztatását szinte a nulláról kell indítani. S itt keletkezik a feszültség, hogy vajon a javítóintézet által képviselt többségi normákkal mihez kezd egy funkcionálisan analfabéta, az általános iskolából már alsó tagozatban kimaradó, minimális higiénés ismeretekkel sem rendelkező fiatal? *„A főzés megtanulásán keresztül a WC használatán át – mert valaki sajnos ilyet sem látott – a fogkefe használatáig. Egy teljes életre való felkészítést 1-2 év alatt nem lehet megtanítani, mi csak pótolni tudjuk azokat a kicsi lyukakat, amelyek eddig hiányoztak és ebbe az időbe beleférnek (...) tudván azt, hogy ha bármikor visszakerül a közegbe, sajnos visszasüllyedhet egy korábbi szintre”* (intézeti utógondozó-Aszód).

Egyik Debrecenben utógondozott fiatal ezt így látja: *„...csak ez kevés, mert addig tart, amíg itt van. Kimegy, fél évig csinálja a rendes utat, aztán visszaesik. Ott kéne neki valami segítség.”*

Az Aszódi Javítóintézetben dolgozó pártfogó felügyelő szerint a cigány fiatalokra jellemző korábbi nemi érés, majd a felvilágosítás hiányából eredő korai gyermekvállalás és ennek eredményeképpen az iskolából való kimaradás, a képzetlenség az integráció fő akadályai. *„De jó, akkor a szülő világosítsa fel, hogy kislányom, te élhetsz nemi életet ezzel a fiúval 13-14 évesen, de úgy védekezz, hogy ne legyen gyerek, vagy hogy ne rontsd el az életed, mert akkor aztán a saját gyerekedet kell gondozni, nevelni, a fiúnak meg pénzt kell keresni 15-16-17 évesen ahelyett, hogy szakmát tanulna. (...) Tehát az ő nézetükben akkor válik felnőtté egy 13-14-15 éves gyerek, ha asszony, az ő nyelvükön romnyi van az oldalán és akkor már döntése van a családban, meg a család cselekvésében, mindenben, ami velük kapcsolatos – ez helytelen.”*

Igazi gyermekkor nélkül, éretlenül vállalkoznak gyermeknevelésre, holott maguk is neveletlenek, s az ördögi kör folytatódik. De nemcsak a felvilágosítás hiányzik, hanem sok esetben a szélesebb társadalmi környezethez való kapcsolódás képessége is. *„Sajátságos módon szeretik a gyerekeiket, de sajnos a társadalmi együttélés szabályaira – érdekes módon – nem nevelik őket. Tisztelet a kivételnek”* (pártfogó felügyelő, Aszód). A pártfogó leginkább

azt tartja a problematikusnak a nevelés szempontjából, hogy a családok nem figyelmeztetik a gyerekeket a felelőtlenséggel járó veszélyekre. Majd megtanulja a saját kárán – hangoztatják. Gondoljunk csak arra a marihuánát rendszeresen fogyasztó utógondozottra, akit anyja azért nem világosított fel a kábítószerelés veszélyeiről, mert annak idején őt sem marasztalták el szülei a szerhasználat miatt. *„Tragikus, hogy mekkora árat fizet érte. Félt, vagy egész élete megy rá, vagy még az unokája élete is rámegy, azáltal, hogy a maga kárán botladozik az életben...”* A pártfogó felügyelő a roma fiatalok integrációjának alapját a „következetes szigorral” rájuk kényszerített iskoláztatásban és szakmaszerzésben jelöli meg. Nem hallgatható el az a tény sem, hogy csaknem mindnyájan az otthon megszokottnál jóval komfortosabb, kényelmesebb helyre kerülnek, a felzárkóztatás okán/jogán – netán terápiaképpen, avagy büntetésből? *„Bekerül a gyerek egy szuper, összkomfortos intézetbe. Ott él 2-3 ágyas szobában, mindene megvan; számítógép, Tv, sportlétesítmény. Amikor pedig kikerül, egy vad, egy kiszolgáltatott helyzetbe kerül a családjában, kisebb nagyobb közösségben, a munkahelyén, és ott áll mindenfajta támogatás nélkül”* (pártfogó felügyelő, Aszód).

A társadalmi fogadókészség

A társadalom befolyásolása nem tartozik a javítóintézet feladatai közé. Az mindenesetre a korábbi kutatásokból kiderült, hogy a javítóintézetből kikerülő fiatalokat az érzelmi biztonságot nyújtó családi háttéren túlmenően nagyban segíti egy olyan támogató közeg, amely stigmák nélkül el- és befogadja őket. Ezen kívül meghatározók az önálló létfenntartást biztosító munkavégzés és a piacképes ismeretek (Lénárd – Rácz 2004, p.111). Tanulságosak annak a Debrecenben utógondozott fiúnak a gondolatai, aki társait látva határozta el, hogy szakít addigi felfogásával. *„Én is olyan környezetben nőttem fel, ami normális valamilyen szinten, mert intézet, azért nekem több esélyem volt, hogy belássam a dolgokat. Nem azt mondom, láttam sok gyereket, hogy alig tud írni, olvasni. Én tudom magamról, hogy el tudok végezni egy érettségit, akkor tegyem meg és akkor sokkal jobban járok vele. És ezek itt motiváltak.”* Meglátása szerint a szülői háttér nem minden, ha csak látszólag működik családként az együttélés.

A dokumentumelemzés és az interjúkban elhangzottak alapján evidenciának tűnik, hogy a javítóintézetek a maguk részéről mindent megtesznek a tudás- és ismeretátadás, a szakképzettség megszerzése, a mentális és kulturális kondíciók erősítése tekintetében, s ez az,

ami döntően a jól felépített és használható szakmai programon múlik. De ne felejtsük el, hogy a fiatalok motiválhatósága, nyitottsága, a hozott „társadalmi tőke” súlya hozzáadódik a javítóintézet által közvetített nevelő hatáshoz, és tovább árnyalja kimenetelét. A hozott társadalmi tőke igen nagy jelentőséggel bír. De (érzelmi) intelligencia kérdése is, hogy a büntett következményét, adott esetben a szabadságtól való ideiglenes megfosztást figyelmeztetésként és egyben a visszakapaszkodás esélyeként értelmezik, vagy a deviáns karrier első állomásának. Jelentős továbbá, hogy a javítóintézet milyen más szereplőket tud bevonni a reintegráció folyamatába, s ezek a szereplők milyen további eszközökkel gazdagítják a lehetőségek repertoárját. Az utógondozó ház vezetője említi, hogy a fiúk munkahelyi főnökeivel tart kapcsolatot, civil szervezet vagy személy nem került még bevonásra.

Az intézményi reszocializációban részt vevők úgy érzik, hogy az utógondozás során minden lehetséges eszközt és segítséget megadnak a sikeres adaptációhoz. *„Itt mindent el tudnak sajátítani, és mindent elnyerhetnek, hogy milyen akaratauk alakul ki, hogy mire fogják használni azokat a dolgokat, amiket itt megtanultak, az már egyéni felelősségük lesz. (...) Itt minden eszközt megkapnak, hogy ezt hasznosítsák az életben, ha élni akarnak vele...”* (utógondozó ház vezetője, Debrecen).

A kinti világban való meggyökerezés egyben a reszocializáció eredményességének mutatója. A dolgozat elején utaltam arra, hogy elsősorban a társadalmi hatótényezők figyelembevételére van szükség a hatékony eszköztár kialakításához. *„Az egy dolog, hogy mennyire nevel az életre az intézet. (...) Amikor kikerül az intézetből, a konkrét nyers valósággal találja magát szemközt. Itt valahogy nem fog az élet igazodni egy intézethez sem, itt nincs pardon, ha igazán kompetens szeretne lenni, neki kell igazodni az élet elvárásaihoz, mert akkor segít igazán a gyereken. (...) Igenis el kell fogadni a konvenciókat, amelyek vannak a társadalomban, és követni kell”* (pártfogó felügyelő, Aszód).

A külső kapcsolatok szervezésében, a kiléptetés folyamatában mindkét intézmény nagy szerepet szán a pártfogó felügyelőknek. A pártfogók javítóintézeti elhelyezettekkel folytatott tevékenységét a 17/2003 (VI. 24.) IM rendelet és a javítóintézeti rendtartás szabályozza. Ez utóbbi az elbocsátásról szóló fejezetben utal arra, hogy az utógondozó felkeresi a fiatal családját és a településen gyermekjóléti szolgáltatást nyújtó intézményen vagy személyen kívül a területileg illetékes pártfogó felügyelőt is, annak érdekében, hogy megismerje a

fiatalkorú számára az elbocsátás után rendelkezésre álló lakhatási, munkavégzési vagy továbbtanulási lehetőségeket, egyidejűleg tájékoztatást ad a fiatalkorú magatartásáról, iskolai előmeneteléről, elbocsátás utáni terveiről. Ha a bv. bíró elrendeli a fiatalkorú ideiglenes elbocsátását, az intézet igazgatója erről értesíti a fiatal lakóhelye szerinti megyei vagy a Fővárosi Igazságügyi Hivatal pártfogó felügyelőjét.

Ezek szerint azok kiváltsága a javítóintézetből való kilépés utáni személyre szabott támogatás, akik példás magaviseletükkel érdemelték ki a hátralevő nevelési idő elengedését. *„Én meg azt szeretném, ha mindegyik gyereknek lenne pártfogója kint, és adjunk neki olyan jogosítványokat, amelyekkel tud segíteni. (...) Én minden javítóintézetből kikerült gyerek mellé állítanék egy pártfogót, szerintem óriási ereje lenne”* (általános igazgatóhelyettes, Aszód).

A 17/2003. (VI. 24.) IM rendelet 39. §-a úgy rendelkezik, hogy a javítóintézeti nevelés alatt állókkal való foglalkozás az intézet székhelye szerint illetékes megyei hivatal által kijelölt pártfogó felügyelő feladata. Mivel azonban az intézeti nevelés idején a fiatal az intézethez tartozik, ez több esetben párhuzamosságot és kompetenciaütközést eredményezhet a nevelők munkájával.

A Debreceni Javítóintézet pártfogó felügyelője szorosan együttműködik az intézeti utógondozóval. A pártfogó havonta 1-2 alkalommal látogatja pártfogoltjait, mintegy előpártfogolást végezve térképezi fel szükségleteiket. *„Lehet, hogy csak fél év múlva fog szabadulni, de akkor is már állás és egyéb téren tud segíteni, mintegy előgondozza őket. (...) Ha kikerül a fiatal, lehet, hogy az én utógondozóm szerez neki állást”* (az intézet igazgatója, Debrecen).

Az Aszódi Javítóintézetben két fő látja el a fiatalok pártfogolását, pártfogó felügyelet alatt a növendékek 50%-a áll. Feladataikat megosztják, egyikük az újonnan bekerültek tájékoztatását, a jegyzőkönyv- és nyilvántartás-felvételt végzi, a másik pártfogó az ezzel kiegészült explorációs beszélgetést, amely során az aktuálisan megoldandó problémákra fókuszál. Munkájának lényeges eleme a családi kapcsolatok, a kapcsolattartás intenzitásának és a család elvárásainak feltérképezése. *„Én minden esetben a kifelé irányulást, az intézeti élet utáni életét, azokat a kapaszkodókat igyekszem megtalálni, feltárni, összegyűjteni”* (pártfogó felügyelő, Aszód).

Amennyiben gyermekvédelmi szakellátásban élt a fiatal, a gyermek- és lakásotthonok, TEGYESZ-ek, nevelőszülők jelentik a kapcsolódást. A fiatal lakóhelye szerint illetékes pártfogóval a szökött fiatalok felderítése kapcsán tud együttműködni.

A statisztika szerint 2006. október 31-éig az aszódi intézetből 36 fő ideiglenesen, 30 fő végleg került elbocsátásra. 64 fő szülőhöz, 4 fő rokonhoz, 12 fő gyermekotthonba, 8 fő TEGYESZ-be és 4 fő büntetés-végrehajtási intézetbe távozott. A debreceni intézetből 2006. december 14-ig 15 fő ideiglenesen, 11 fő végleg került elbocsátásra. Távozásuk szülőhöz, gyermekotthonba, az előzetes letartóztatás végrehajtásának helyére, ill. másik javítóintézetbe történt.⁸

A kapcsolattartási aktivitás

A kapcsolattartás támogatása mindkét javítóintézet feladatai között döntő súllyal szerepel. Az eddig leírtakból tudható, hogy a kiléptetés lehetősége nagyban függ a szociális és gyermekvédelmi intézmények további segítő kapacitásától és a család fogadókészségétől.

Ha az elhelyezett fiatalok kapcsolati tőkéjét tekintjük át, akkor a debreceni intézet közlése szerint a családból bekerültek közül szüleivel rendszeres kapcsolata van 24 főnek, rendszertelen a kapcsolata 5 főnek és nincs kapcsolata 3 főnek. A gyermekotthonokból bekerültek közül gyámjával rendszeres a kapcsolata 2 főnek, rendszertelen 3 főnek, nincs élő kapcsolata 4 főnek, ők már felnőtt korúak. Az aszódi intézet – nyilvántartás híján – erre nézve nem tudott adattal szolgálni.

A Debreceni Javítóintézet utógondozója a fiatal szabadságra bocsátását és hazakerülését megelőzően személyesen is meggyőződik az otthoni körülményekről. Ebben segítségére van a gyermekjóléti szolgálat által készített környezettanulmány. Az utógondozó mellett a csoportnevelő is tartja a kapcsolatot a családdal, általában telefonon. Az elbocsátás előtt a szülővel egyeztet az otthoni lehetőségeket illetően. A családi kapcsolatok felderítése és rendezése az utógondozó feladata. *„Az utógondozó bevállalja, amíg a javítós csoportban van a gyerek, hogy közvetít a szülő és a gyerek között, vagy például többször volt olyan, hogy ha a szülővel nem tartja a kapcsolatot, akkor más családtaggal, rokonnal tartjuk a kapcsolatot”*

⁸ Számszerű adatok nem álltak rendelkezésemre.

(az intézet igazgatója, Debrecen). Mivel korábban rendőrként működött, kapcsolatainak jó hasznát veszi az utógondozói munkában. Az utógondozói részlegen élők esetében az utógondozó ház vezetője a kapocs, aki a családlátogatásokat végzi – igény szerint.

Aszódon – az intézeti utógondozó elmondása szerint – inkább kigondozás, mint utógondozás történik. Ez pedig kihat a kapcsolattartás különböző szintjeire is. A családlátogatásokat a nevelők végzik, általában hétvégén. A családokkal való ismerkedésre a benti látogatások alkalmával is mód van. „...*(a nevelő) megpróbál a szülőkkel olyan kapcsolatot kiépíteni, ami sok éven át nagyon jó tud lenni, illetve a szülőket tudjuk úgy kondicionálni, hogy tudjanak a gyerekekre hatni – és ez nagyon jó, ha működik*” (intézeti utógondozó, Aszód). A szülő és nevelő között kialakult személyes kapcsolat sokat segíthet a fiatal életének konszolidálásában. „*Ha személyesen vannak itt a szülők, a nevelővel is beszélgetnek, és akkor ő megkérdezi, hogy szeretnék-e, ha a fiuk festő vagy asztalos legyen – hát persze, hogy szeretnék. Na de akkor figyeljenek, akkor nem fog hazamenni októberben, csak január végén, mert addig tart az iskola. Akkor van egy kis dermedt csend – gondolják meg, akkor legközelebb majd telefonon megbeszéljük, és beszéljük meg a gyerekekkel is. És akkor ez kidolgozza magát a családban is, a gyerekekkel is. Eközben a nevelő gyűrja, hogy ez a te érdeked – és akkor már általában a látogatás alkalmával a beleegyezéseket megszerezzük*” (általános igazgatóhelyettes, Aszód).

Tapasztalatuk szerint 4-5 évvel ezelőtt – elsősorban anyagi okokból – csak elvétve látogatták a gyerekeket, inkább a csomagküldés volt jellemző. Mára a szülők látogatása, a rendszeres telefonos kommunikáció általánossá vált. „...*most nincs is olyan gyerek, akit ne látogatna egyszer egy évben legalább valaki*” (általános igazgatóhelyettes, Aszód). Az intézeti utógondozó szerint az intézetben végzendő effektív szociális munka a kapcsolattartás lenne a fiatalok korábbi életterével gyámon és pártfogón keresztül, a növendékek családjával való személyes és intenzív kapcsolat, adott esetben a család tartózkodási helyének kiderítése, a környezettanulmány elkészítése. Ebből a szempontból a rendszerváltást megelőző időszak jóval több eszközt biztosított, ehhez hozzájárult a teljes foglalkoztatás, a társadalmi pártfogók kiépített hálózata, kedvezőbb anyagi feltételek: „*A rendszerváltás előtt 4-5 utógondozó volt. Persze, felosztották egymás között a munkát, volt kocsi vagy felültek a vonatra és akár négyen is elmentek a szombathelyi GYIVI-be, ott találkoztak az összes kollégával. Mindenkit ismertek, személyes kontaktust alakítottak ki, már a telefonba név szerint keresték egymást.*”

A meginterjúvoltak egybehangzó véleménye alapján az integráció sikere a személyzet kapcsolati tőkéjén is múlik. Mára több, korábban sikeresen integráló intézmény tűnt el a társadalmi palettáról, újabbak pedig nem léptek helyükbe. De nemcsak az intézmények hiányoznak, hanem az intézmények közötti együttműködést szabályzó protokoll is. Az úrt sok esetben a fiatal életét mederbe terelő segítő személyes ismeretségéből adódó kapcsolatok igyekeznek kitölteni. *„A nevelő az utógondozottjának munkahelyet keres, akkor a személyes hitelességét viszi vásárra. Ez valami iszonyú. Azért, hogy én ismerem és megkérem, vagy bármit tettünk együtt, iskolába jártunk, vagy barátok vagyunk – ilyesmi, és megkérem őt, hogy egy általam is bizonyos kockázatot tartalmazó egyességbe menjen bele. Ő akkor azért teszi ezt meg, mert tisztel, becsül engem, de a gyereket nem ismeri – és én behúzó a csőbe –, ez elég cikis tud lenni”* (általános igazgatóhelyettes, Aszód). A személyes kapcsolatok lendítő ereje az ügyintézés szinte minden területén érezteti hatását. A pártfogó is döntően erre támaszkodik, amikor a fiatallal kapcsolatos információkat beszerzi. *„...nekem van egy területileg megszervezett kollégáim tábora, akikkel, ha telefonon, levélben akárhogyan felvenném a kapcsolatot, hogy a gyerek azt mondja, hogy ennél a cégnél dolgoztam, nem tudom, visszavesznek-e? Ő kimegy, megkérdezi, ez élő dolog, hogy igen, visszavesznek. Nem tudom, hogy visszavesznek-e a lakásotthonba, nem tudom, hogy tudok-e ott tanulni valamilyen iskolában, mert abbahagytam az iskolát, van-e ott magántanulói képzés, esti vagy levelező tagozat?”* (pártfogó felügyelő, Aszód). Ebben a tekintetben a pártfogó sokkal rugalmasabban tud reagálni és utánajárni az aktuális igényeknek.

Az intézeti pártfogó felügyelő 5-8 növendék kérése alapján a látogatások alkalmával ill. telefonon tart kapcsolatot a szülőkkel: *„A gyerek múltjáról, családi körülményeiről 50-60%-os tudásunk van, nem több, mert ez folyamatosan változik. Elválnak a szülők, meg egyéb, de lássuk be, hogy képtelenség volna ezt a gyerekekre lebontva ellenőrizni.”* A környezettanulmányok elkészítése kapcsán levélben és telefonon keresi meg a gyámokat. Úgy látja, hogy szerencsésebb lenne, ha a fiatalok intézeti kihelyezése előtt a család életére fókuszáló környezettanulmányt a lakóhely szerint illetékes pártfogók írnák meg, mivel tapasztalata szerint a különböző hatóságok által készített környezettanulmányok gyakran sablonosak, a családi kapcsolatrendszeréről kevés információt közölnek. Így a pártfogó a családdal kapcsolatba lépve mintegy előgondozást tudna vállalni. *„Ami megint nincs leszabályozva, hogy a gyerek rendelkezik 5-6-7 osztállyal, ott meg tudja-e oldani, vagy levelező-esti tagozaton, vagy a környékbeli településen van-e lehetőség ezt befejezni? Felvéve a kapcsolatot a munkaügyi központtal, hogy a kihelyezés körül 1-2-3 hónap múlva indul-e 2-3*

szakmában képzés? Ezt tudná közölni a környezettanulmányban is. Vagy ha a család annyira lerobbant, az apa börtönben van, tehát alkalmatlan arra, hogy visszafogadják, mert újból visszaesne, ahonnan eljött, abból a szubkultúrából. Tehát sokkal tökéletesebb és szakszerűbb szakértői véleményt tudna adni egy pártfogó” (pártfogó felügyelő, Aszód). Vagyis a lakóhelyi szűkebb és tágabb közösség által nyújtott lehetőségeket ismerve és mérlegelve szülessen meg a fiatal szempontjából legoptimálisabb döntés.

Családgondozásról szólva abban mindannyian megegyeznek, hogy az országos hatáskörű javítóintézeteknek nem lehet feladata a növendékek családjainak intenzív gondozása, erre a magas létszámok, pénz- és szakemberhiány okán sem vállalkozhatnak.

„Bőven maximális az a teljesítmény, ha a gyerek értékrendjéhez képest tudunk változtatni, megmutatni, hogy elérhető és gyakorolható a normakövető élet. Eközben, hogy a családra is ilyen hatással legyünk, ez illúzió és lehetetlen is. Nem is feladatunk, és forrásaink sincsenek.”
– vallja az aszódi intézet általános igazgatóhelyettese.

Pedig a család bevonása nélkül hogyan hasznosítja a fiatal azokat az értékeket, amelyekkel az intézetben megismerkedett? Ha a változás eredeti környezetét érintetlenül hagyja, rosszabb helyzetbe kerül, mint a javító nevelést megelőzően, mivel környezete számára haszontalan, számára pedig használhatatlan eszközökkel, miliő-idegen értékekkel konfliktusok sorozatát idézheti elő. Idegenként idegenben kire számíthat?

Egységes családgondozás

Az egységes családgondozás bevezetésének igénye már régen megfogalmazódott. Siklós László 1983-ban megjelent könyvében kora gyermekvédelmi színtereinek bemutatását és működésük elemzését követően állapítja meg, hogy az intézmények – széttagoltságuk eredményeképpen – csak részproblémák megoldására tudnak vállalkozni. A gyermekvédelem reszortfelelősei ritkán hívnak össze konzíliumot, pedig csak több szempontú elemzést követően van esély az egész embert figyelembe vevő megoldási stratégia kialakításához. A tüneti kezelés nem eredményezhet tartós javulást. (Siklós, 1983, p. 454–455). Hol tartunk most, amikor a gyermekvédelmi törvényünk tíz éve hatályban van? A vázolt disszonanciát maguk az intézetek is jól érzékelik. „...*elég régen átalakult a gyermekvédelem rendszere, de mégsem találta meg önmagát. Most már esetmegbeszélést tartunk, szupervíziót tartunk, s oly*

mértékben elidegenedtek egymástól a szakmában dolgozó emberek, hogy az félelmetes” – panaszolja az aszódi intézet igazgatóhelyettese.

Vajon ki a felelős a javítóintézeti nevelését vagy előzetes letartóztatását töltő fiatalok családjáért? Elég arra gondolni, hogy pl. a javítóintézeti rendtartás nem írja elő a fiatal befogadását követően a lakóhely szerint illetékes gyermekjóléti szolgálat értesítését. Úgy tűnik, ezek a fiatalok egyszerűen eltűnnek a gyermekjólét látómezejéből. Mindez szemléletbeli fogyatékosra is utal, a javítóintézetek és a gyermekvédelem kölcsönkapcsolatának hiányára. Tapasztalat, hogy a gyermekvédelemben dolgozó szakemberek az igazságügyi szektor részének tekintik a javítóintézetet, azt gondolva, hogy kompetenciájuk nemcsak a fiatalok, de családja vonatkozásában is megszűnik az intézeti elhelyezést követően. „...viszont minden önkormányzatnál kell, hogy működjön családsegítő szervezet, vagy csoport, vagy személy, amellel még gyermekjóléti szolgálat is működik. Az a tapasztalatom, hogy csak regisztráció történik és ilyen panel szövegekkel próbálják bombázni a családot és a gyereket” – jegyzi meg az intézeti pártfogó. A kommunikáció töredékessége miatt a javítóintézet is veszít. Értékes információkat hagy figyelmen kívül, valamint lemarad az esetleges gyermekjóléti előzmények megismeréséről, s amennyiben az idő- és távolságdimenziót tekintjük, akkor a fiatalok életkörülményeinek, családi helyzetének, szükségleteinek feltárása is nehezebb.

A szolgálatok részéről nem indul el a családi diszfunkciók gyökerét feltáró, működésbeli zavaraira reagáló, azok megoldásában segítő családgondozás. A családi fogadókészség helyreállítása, a környezet felkészítése nélkül nem számíthatunk a fiatal sikeres visszailleszkedésére. Mindez pedig a megfelelő szolgáltatásokhoz való hozzáférése is múlik, vagyis ha a javítóintézet nem tudja felvállalni a családok rendbetételét, akkor a helyi ellátórendszerre és szakemberekre kell támaszkodni (Herczog, 1994, p. 30–39).

Talán nem véletlen, hogy az Európa Tanács R (2003) 20. számú ajánlása új alapelvként a fiatalok büncselekményért való felelősségét a szülőkre is kiterjeszti (Lévay, p. 5). Akkor pedig érdemes elgondolkodni a szülői felelősségvállalás módjain és lehetőségein, amely mindenképpen a fiatalok bünelkövetését lehetővé tevő helytelen bánásmód helyreállításában (vö. kárhelyreállítás) kell, hogy megnyilvánuljon. „Nyilván egy gyerek sem akar bűnöző lenni, ha a családja bűnöző, mégis az lesz” – összegzi tapasztalatait az aszódi intézet igazgatóhelyettese.

A koncepcionálisan átgondolt szociálpolitikai beavatkozás nemcsak az akut okokat érinti, hanem a deviáns viselkedésformák gyökerét hozza felszínre. Fontos azt is szem előtt tartani, hogy a családra koncentrált beavatkozásnak nem szabad a gyámkodásban kimerülnie, hanem a szemléletformálás eszközével, a család belső erőforrásainak mobilizálásával mintegy képessé tenni elsődleges szocializációs funkciója gyakorlására (Gönczöl, 1987, p. 100-101). Olyan támogatásra van szükség tehát, amely aktivitásra készíti a család minden tagját, erkölcsi és morális eligazodást nyújt, az anyagi szűkösség enyhítésén túl természetes integráló szerepének helyreállítására is vállalkozik. *„És tudomásul kell venni, hogy egy bearanyozott intézetnél is többet ér egy közepesen működő család...”* (pártfogó felügyelő, Aszód).

Ha a gyermekek és fiatalok mindenképp felett álló érdekét tekintjük, akkor joguk van ahhoz, hogy intézeti nevelésük vagy előzetes letartóztatásuk befejeződését követően fogadóképes közegre találjanak, amely az intézeti reszocializációjukkal párhuzamosan rehabilitálódott, és vált alkalmassá nevelésük folytatására. *„Egy-egy alkalommal az is az oka az utógondozásnak, hogy nem sikerült még a családot kiengesztelni, akkor megy a puhítás, hogy végül mégis befogadják”* (általános igazgatóhelyettes, Aszód).

Légüres tér helyett – legalább kezdetben – a visszailleszkedés krízisét enyhítő képzett családgondozó bevonása segítse az alkalmazkodást. S mindez nemcsak a családi rendszerbe való integrációra igaz, hanem a tágabb lakóközösség fogadókészségének facilitálására, a megszakadt kortárskapcsolatok újraépítésére is. Vagyis a családgondozó már a fiatal hazakerülését megelőzően lépjen kapcsolatba olyan szabadidős, civil szervezetekkel, egyházakkal, amelyek pótolják és új tartalommal töltik meg az intézeti nevelés miatt megszakadt, ám a másodlagos szocializációhoz elengedhetetlen külső forrásokat. Ha túl éles a különbség a javítóintézeti és családi elvárások között, valamint a fiatal az intézetben megszokott sikerélményekhez már nem jut(hat) hozzá, ez mentálisan is visszaveti, negatív pszichés folyamatokat indít el, amelyek kezelésére ma még nem rendelkezünk kiépült hálózattal (Lénárd – Rácz, 2004, p. 110).

A fent leírtak természetesen konvertálhatók a gyermekotthonból bekerült fiatalokra is. Az interjúkból kiderült, hogy talán még nehezebb a gyámokkal és nevelőkkel való együttműködés a kapcsolattartás és visszafogadás tekintetében, mint a szülőkkel. A visszafogadásra való képesség tétele ebben az esetben éppoly jelentőséggel bír, mint a szülők esetében. Hiszen abban a pillanatban, hogy a gyermekotthon „kiveti” magából a problémás

fiatalt, egyben külső kapcsolatait is elvágja, egyfajta vákuumra kárhoztatja. Az ő esetükben a gyermekotthoni családgondozó bevonásával lehetne a korábbi gondozási hellyel való kapcsolattartást megoldani, egyben a kilépést is megalapozni. *„Nagyon nehéz kigondozni ezeket a gyerekeket, 18 év felett nem akarják egyáltalán befogadni őket, csak nagyon tisztos kevés, aki visszafogadja a gyerekeket. (...) Most kitaláltuk, hogy a gyerekek átvétele is úgy történik, hogy kitöltünk egy papírt, hogy a gyám nyilatkozzon írásban arról, hogy eljön a gyerekért”* (intézeti utógondozó, Aszód).

A javítóintézeti utógondozás képessé tevő funkciója

E funkció abban áll, hogy a javító nevelés folyamatát mintegy kiteljesítve nyitott(abb) körülmények között és ebből eredően az eszközök szélesebb tárházát biztosítva teszi lehetővé, hogy a végleges kilépés minél megalapozottabb, a kinti világban való meggyökerezés minél biztonságosabb legyen. Vagyis a bíróság által kijelölt reszocializációs időtartam meghosszabbításáról, az intézeti nevelés befejeződésekor még csak töredékesen meglévő visszailleszkedési képesség érleléséről van szó. Újabb lépésről, amely közelebb visz/vihet a kinti elvárásokhoz való alkalmazkodásban. Ezért a fokozatosság prevencióssal tartalommal bír. Az alkalmazkodás kiemelt eszközének mindkét intézet a munka világába való betagozódást – mint az egzisztenciateremtés és önállósodás zálogát – tekinti. Az interjúkból kitűnik, hogy a bent elvégzett szakmászító képzések néha nincsenek szinkronban a munkaerő-piaci kereslettel, mégis kedvet csinálnak az önműveléshez, a végzett munkához igazodó és a munkaerő-piaci kereslettel jobban korreláló szakma megszerzéséhez. Mindez szorosán kötődik a fiatalok önismeretének kibontakozásához, személyiségük éréséhez, ami pozitívan tükrözi vissza a jó helyen, időben és megfelelő módszerekkel történő célzott beavatkozást. A pedagógiai program célkitűzéseivel és a személyiség plaszticitásával azonos súllyal esik latba a család által determinált kötődési minta, a kortárskapcsolatok sokszínűsége, az iskolázottság, a szakellátásban eltöltött idő, az ellátás minősége, a kapcsolattartás intenzitása (vö. Szikulai, 2004, p. 175).

A javítóintézetek utógondozásban megnyilvánuló reszocializációs gyakorlata alapján megállapíthatjuk, hogy az intézeti nevelés facilitátora (lehet) a devianciából kifelé vezető úton való elindulásnak. De ez még csak a kezdet. A javító nevelésben eltöltött idő többirányú elmozdulást eredményez(het) a kulturális, mentális, szociális, kognitív, affektív stb. szférákban. Ezen részképességek tovább erősödhetnek az utógondozás idején. Ennek esélye

annál nagyobb, minél jobban modellálja az utógondozás technikája a való világot, minél nyitottabb a kifelé irányuló kapcsolatokra, minél kevésbé élik meg kényszerként az intézetben maradást a fiatalok. S ezen a ponton maga az utógondozás kifejezés is revízióra szorul, mivel nem valamiféle utólagos vagy pótlólagos ellátásról van szó, hanem a tanult képességek, készségek és jártasságok védett környezetben való kipróbálásáról, a valós kívánalmakhoz igazításáról. Ebben a megközelítésben mintegy hidat képez az ifjúságvédelem és az igazságügy, a zárt intézet és a külvilág között. A már többször idézett Európa Tanács által kiadott ajánlás megfogalmazza, hogy a fiatalokkal és fiatal felnőttekkel szemben alkalmazott büntetőjogi szankció differenciáltan és a gyermekjóléti, gyermekvédelmi, szociális, oktatási, egészségügyi intézmények nyújtotta szolgáltatások igénybevételével találja meg az adekvát megoldást (Lévay, p. 15–16).

Mindez új, valós tartalommal megtöltött, félzárt és nyitott reszocializációs intézmények felállítását, többlépcsős és átjárható rendszer kialakítását sürgeti (Volentics, 1994, p. 153). Ha szem előtt tartjuk, hogy a jelenlegi ellátórendszer nem rendelkezik sem megfelelő intézményekkel, sem hatni tudó eszközökkel a családban élő deviáns gyerekek, fiatalok és családjuk segítésére, valamint azt a tényt, hogy ez a populáció egyre növekszik, akkor mindinkább indokolt, hogy a gyermekvédelem, az igazságügy, az oktatás- és egészségügy egységes stratégiát dolgozzon ki e probléma megoldására. Mindebből a javítóintézetekből kikerülő fiatalok is profitálhatnak. Az előző fejezetekben vázoltam, hogy esetükben a kilépésnek „megágyazó” kapcsolattartási aktivitásnak van igazán döntő szerepe. Így könnyen belátható, hogy már az intézeti elhelyezéskor megkezdődő, családjukra koncentrált, a helyi gyermekvédelmi alapellátás kompetenciájába sorolt családgondozás nagymértékben növeli későbbi reintegrációs esélyeiket. A családba való visszalépéskor a lakóhely szerinti pártfogói hivatal kirendelt pártfogó felügyelője kísérhetné figyelemmel a család életének alakulását, koordinálhatná a fiatal külső kapcsolatait, szervezhetné az esélyteremtő intézményekhez való hozzáférést. Ide sorolhatók továbbá a kulturális, szabadidős, sport, ismeretterjesztő, alternatív oktatási programmal bíró civil és önkormányzati szervezetek (pl. alternatív napközbeni ellátások), amelyek akár a már a javító nevelés idején a fiatallal kontaktusba lépve, mintegy kapcsolati alternatívát nyújtva pótolnák megszakadt vagy ki sem alakult kötődéseit.

Összegzés

„Eszébe jut az a kép, mely a Temzét ábrázolta egy nyári vasárnap. A folyót szélteben-hosszában csónakok lepték, zsilipnyitásra várva. A csónakokban csupa vidám fiatal, mind könnyű, világos ruhákban, inkább feküdtek, mint ültek, önfeledten átadva magukat a meleg levegő és a víz hűvössége cirógatásának. S ahol ennyi minden közös, ott a társaság is hamar összeforr; csónakról csónakra szállt a tréfa, a kacagás.

Aztán elképzelte, hogy ő maga is ott áll, valahol a parti réten – a part éppen hogy csak jelezve volt a képen, az egészet betöltötték az összesereglett csónakok. Ott állt és nézte az ünnepet, ami persze nem volt ünnep, de azért bizvást annak lehetett nevezni. Természetesen nagy kedvet érzett, hogy részt vegyen ezen a csónakkiránduláson, amely úgyszólván karnyújtásnyira zajlott tőle, de mindjárt azt is be kellett ismernie, hogy ő ebből ki van rekesztve, lehetetlenség beilleszkednie ebbe a társaságba, ez akkora előkészületet követelne, amelyre rámenne nemcsak ez a vasárnap, de évek hosszú sora, sőt rámenne ő maga is, és ha az idő itt és most megállna, abból se sülnhetne ki más, ehhez egész származásának, neveltetésének, testi fejlődésének másként kellett volna alakulnia.

Ilyen távolinak érezte hát e kirándulókat, ám így mindjárt megint egészen közelinek is, amit már nehezebb volt megértenie. De hát azok is emberek, mint ő, semmi sem lehet tőlük teljesen idegen, ami emberi, vagyis ha átvizsgálánánk őket, nyilván azt látnánk, hogy az őt uraló s ekképp a vízi úttól elrekesztő érzés ott él bennük is, csak éppen távol attól, hogy eluralkodhassék rajtuk, legfeljebb valahol a sötét zugokban kísért.”⁹

Dolgozatomat gondolatébresztőnek, továbbgondolkodásra készítő kiindulásnak szántam. A leírtak tükrében jól látható, hogy a társszakmák közötti kompetenciák kijelölésére, erőforrás-elosztásra, egységes kezelési koncepcióra és szakmai konszenzus kialakítására van szükség. Így talán megelőzhető a fiatalok bűnelkövetők „rendszeridegenségének” további mélyülése. Hiányoznak a differenciált intézmények és a képessé tevő szakemberek, akik rávezetik őket a csónakba való beszállásra, és az ünnepen való részvételre. Átjárható és átlátható intézményi háttér nélkül a javítóintézetek által biztosított utógondozás csepp a tengerben...

⁹ Franz Kafka: Az én cellám. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1989, p. 86-87.

Ezúton mondok köszönetet a javítóintézeti utógondozásban érdekelt szakembereknek és az utógondozott fiataloknak, akik együttműködésükkel, nyitottságukkal, észrevételeikkel nagyban segítették munkámat.

IRODALOM

Gaszó Ferenc – Laki László (2004): *Fiatalok az újkapitalizmusban*. Napvilág Kiadó.

Gönczöl Katalin (1987): *Összehangolt családgondozás és a bűnözés társadalmi újratermelődése*. In: Gönczöl Katalin: *Bűnözés és társadalompolitika*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Herczog Mária (1994): *Javítóintézeti nevelés és család*. In: *Kriminológiai és Kriminálisztikai Évkönyv XXXI*. IKVA, Budapest.

Jász Krisztina (2004): *Társadalmi kirekesztettség: A perifériára szorult társadalmi csoportok az átmenet időszakában*. In: *Tér és Társadalom XVIII. Évfolyam*, 2004/3. szám.

Lénárd Krisztina – Rác Andrea (2004): *A javítóintézeti nevelés, mint támogató intézmény dezintegrációs hatásai*. In: Papházi Tibor (szerk.): *Javítóintézet, Család, Gyermekvédelem*. Kapocs Könyvek Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, Budapest, /Kapocs Könyvek/.

Lévay Miklós: *Az Európa Tanács R (2003) 20. számú ajánlása a fiatalkorú bűnelkövetőkre vonatkozó igazságszolgáltatási rendszerről*.

http://www.szochalo.hu/uploads/media/csagyi0503levay_europatanacs 2006.12.18.

Szikulai István (2004): *„Nem szeretném, hogy befejeződjön...” A gyermekvédelmi rendszerből nagykorúságuk után kikerült fiatal felnőttek utógondozásának és utógondozói*

ellátásának utánkövetéses vizsgálata In: Papházi Tibor (szerk.): Javítóintézet, Család, Gyermekvédelem. Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, Budapest, / Kapocs Könyvek/.

Volentics Anna: Elképzelések a fiatalok zárt intézeti neveltek reszocializációs gondozásának korszerűsítéséről. In: Gönczöl Katalin (szerk.): Büntetőpolitika, bűnmegelőzés. ELTE Szociológiai Intézet Szociálpolitika Tanszéke, Budapest.

Kézikönyv a kábítószerügyi egyeztető fórumok számára

Egy nemzeti stratégia megvalósításában olyan eszközökre van szükség, amelyek a program célkitűzéseit leginkább képesek leképezni, annak szemléletét a gyakorlatban is visszaadni, a stratégiai dokumentumokban lefektetett célokat a leghatékonyabban megvalósítani. Különösen igaz ez a rejtett vagy rejtőzködő társadalmi problémák kezelésére, melyek a közösségi lét mélyén lappanganak, annak diszfunkcióiból származnak, s amelyek ha előtörnek és láthatóvá lesznek, már nehéz állami, közigazgatási eszközökkel hatást gyakorolni rájuk. A kábítószer-fogyasztás kérdése ilyen, mely a használat szintjén elsősorban is a társadalom hajszáleres, finomhangolású kommunikációs közegében nyer elfogadást, a kortársak csoporthatásain keresztül kap támogatást, és a szülők, tanárok, normatív környezet legtöbbször rövidzárlatos reakciói következtében mélyül el. A nemzeti drogstratégia megvalósításának eredményessége szempontjából ezért fontos volt, hogy egy olyan eszközt találjunk, mely a legközvetlenebbül képes hatással lenni a probléma alakulására.

A kábítószerügyi egyeztető fórumok (KEF-ek) világa, mely maga köré gyűjti a terület munkájában érintett állami, önkormányzati, civil és egyházi szervezeteket, intézményeket, minden bizonnyal ilyen eszköz. Közösséget hoz létre, megszünteti az eszköztelenség érzését, otthonosságot teremt a különböző intézmények és azok szemlélete között, biztosítja a közös cselekvés feltételeit, közös gondolatok, stratégiák kidolgozását teszi lehetővé, egyeztetett akciókat eredményez. Lefordítja a nemzeti stratégiát a helyi beavatkozási színterek valósága számára, megfogalmazza a sajátos helyi stratégiákat szoros együttműködésben az országos cselekvési programokkal, és kialakítja a helyi együttműködések koalícióját. Ebben a minőségében kiemelkedő eszköze az ún. társadalmi megelőzésnek, az egészségfejlesztés mindennapokra kiható gondolkodásának, hiszen nemcsak szakmai programokban, hanem a közösségi cselekvésekben, a tudatosságokban, és egyáltalán az összefogásban hisz. Megérti, elfogadja és erősíti, hogy egymásból *következzünk*, de eredményeink is egymással összhangban valósulhatnak meg.

A KEF helyben kezdeményez, miközben átfogóan gondolkodik. Nyilvánvalóvá vált ugyanis, hogy a probléma kialakulásához térben és időben legközelebb kell a hatékony válaszokat megtalálnunk. Fel kell adni azt az önáltató gondolatot, miszerint az állami intézmények által végzett támogatás, és különösen is a drogfogyasztókat érintő lassú intézményi fejlesztés önmagában jelentős eredményt érhetne el. Ezzel szemben a helyi szinteken megvalósuló

összefogások, tudatos cselekvések, a helyi közösségi erőforrásokat is használni kívánó beavatkozások jelenthetik a megoldást, ha megkapják ehhez a helyi vezetés és az állam támogatását egyaránt.

Egy intézmény súlyát az is bizonyítja, hogy milyen gyorsan nyer befogadást abban a térben, ahol tevékenykedik. Ennek jó visszajelzése, hogy a helyi közösségi együttműködés motorjául szolgáló fórumok igen gyorsan megtalálták rövid nevüket, s lettek KEF néven ismertté. Öröm volt látni, hogy a KEF-ek gondolatát, üzenetét, megajánlott kereteit a városok, kistérségek, de megyék és régiók is gyorsan elkezdtek használni. Nem várt – csak remélt – sebességgel és határozottsággal alakultak meg, s kezdték meg munkájukat. Képesek lettek arra, hogy a tapasztalataikat egymással addig nem vagy kevésbé megosztó intézmények, hatósági és civil szakmai szereplők egyeztessenek, egymástól információt, és ami még ennél is fontosabb, motivációt merítsenek. A 2001 óta megalakult közel 100 fórum bizonyítéka annak, hogy az ország a közösségeiben működik leginkább.

A Nemzeti Drogmegelőzési Intézet (NDI) egyik hangsúlyos feladata ezen fórumok szakmai és szervezeti működésének támogatása. Az NDI 2001 tavasza – szinte felállítása – óta segíti az ország területén a KEF-ek megalakulását, összefogja a már létrejött KEF-ek országos hálózatát, és támogatja a hálózat tagjait mindennapi működésükben. A többéves gyakorlati együttműködés során szerzett tapasztalatok ösztönöztek bennünket arra, hogy a tanulságok összegzésével, rendszerezésével egységes Kézikönyvben fogalmazzuk meg a KEF-ek működése szempontjából legfontosabb szemléleti irányvonalat, így a Kézikönyv egy hosszú távú stratégiai fejlesztési folyamat egyik fontos mérföldkövének volt tekinthető. Elengedhetetlenül fontosnak tartottuk olyan szakmai és működési alapelvek megfogalmazását, melyek követésével olyan új szervezeti kultúra alakulhat ki, amely nemcsak a KEF-ek munkáját teheti eredményesebbé, hanem mintául szolgálhat későbbi, hasonló kezdeményezések számára is. Mindez természetesen nem azt jelentette, hogy a KEF-ek autonómiájukat elveszítve „egységessé” válnak, csupán az volt a törekvésünk, hogy a KEF-ek olyan korszerű, modern szervezeti működést alakítsanak ki és valósítsanak meg, amely nemzetközileg is elfogadott irányelveket követve a professzionalizálódás irányába hat.

E Kézikönyv első kiadásában ezért a minőség „filozófiájának” gondolatát helyeztük előtérbe. Egy hatékony „erőforrás-szövetség” létrehozásának elősegítését tűztük ki célul, melynek bázisán a megalakult KEF-ek többsége valóban jelentős, meghatározó szereplővé tudott válni

a helyi drogpolitikában. Reményeink szerint a Kézikönyv szemléletformáló eszközként szolgált, mely módszertani útmutatókat tartalmazott az újonnan megalakuló, valamint a már több éve működő KEF-ek számára.

A 2008 decemberére elkészülő új kiadás szükségességét az első kiadás óta eltelt négy év folyamán felhalmozódott új ismeretek, a KEF-ek működése során felmerült igények, gyakorlati tapasztalatok, újabb feladatok, a szakterületen belüli átalakulások, jogszabályi változások indokolták. Ezért a fenti célok megőrzése mellett a tárgyi ismeretek frissítésre kerültek. Emellett a Kézikönyv a minőségügyi gondolkodás, a stratégiakészítés, valamint szervezeti kérdések tárgyalása mellett kiegészült a KEF és az önkormányzat kapcsolatrendszerének részletesebb kifejtésével, a drogprobléma kezelését célzó helyi stratégiák elkészítéséhez szükséges helyzetfelmérés során alkalmazható technikák részletesebb áttekintésével, valamint a helyi stratégia megvalósításával, monitorozásával, értékelésével, felülvizsgálatával kapcsolatos kérdéskör áttekintésével. Ezen felül a KEF-ek működése kapcsán megfogalmazott célok mellé társult két új is. Ezeknek fókuszában a projektalapú működésmód megvalósítása, valamint a KEF működésének helyi társadalomba beágyazódott, valamint a szakmai közéletben betöltött szerepének fenntarthatósága áll.

Végehez közeledik a Nemzeti stratégia a kábítószer-probléma visszaszorítása érdekében című dokumentumban foglaltak megvalósításának tízéves időtartama, amely sok vonatkozásban mondható igen sikeresnek. Ebben a KEF-ek szerepe jelentős hangsúlyt kapott. Minden jel szerint ez a szerep nem fog elhalványulni, sőt, inkább ki kell, hogy teljedjen. Mi pedig mindent megteszünk annak érdekében, hogy a KEF-ek tapasztalata és révükön a helyi társadalom, a kistérségek, a közösségek drogmegelőző és drogfogyasztással kapcsolatos problémamegoldó aktivitása erősödjön.

A kábítószer-probléma kezelése szempontjából újfent és újfent arra a megállapításra kell jutnunk, hogy a közvélekedésnek, a hétköznapi embereknek, a véleményformálóknak és a politikusoknak a problémaérzékenysége és a problémával kapcsolatos vélekedései a legmeghatározóbbak. Látásmódunkkal ugyanis alakítjuk a világot, kijelöljük a lehetséges beavatkozások útvonalát. A KEF-ek egyik legnagyobb erőssége, azt is mondhatjuk, hogy a „KEF-ség” tapintható lényege, hogy az elmúlt évek során kialakult és egyre erősödni látszik a közös gondolkodás, a közös értelmezési keret jelenléte, mely érezteti a hatását abban is, hogy milyen prioritásokat tudunk megfogalmazni a munkával kapcsolatosan. Napról-napra

érezhető, hogy mi is csatlakozunk azokhoz az európai tendenciákhoz, melyek a kábítószer-probléma kezelése szempontjából a mainstreaming kifejezéssel illethetők, vagyis, hogy a kábítószer-problémára adott válaszok, nem a csodatételek vagy az ördögűzés kategóriájában, hanem a rendszerszerű ellátások formájában a leghatékonyabbak. A KEF-ek vélekedés és érzékenységszerművelő potenciáljuk jó kihasználása esetén sokat tudnak tenni ebben a vonatkozásban is. A korábban is érvényes prioritások ez irányú átfogalmazása, az új hangsúlyok megtalálása további lendületet adhat – reményeink szerint – a mindennapi munkában.

Őszintén értékelve azt a kitartó munkát, melyet intézetünk tapasztal a mindennapok során a KEF-ek részéről évek óta, a fenti gondolatokkal kívánunk további hasznos, eredményekkel járó munkát minden KEF-es kollégának, abban a reményben, hogy a KEF-ek szerepe valóban még inkább kiteljesedik, hangsúlyossá válik a szakterületen az elkövetkezendő években. Ehhez, reméljük, több szempontból segítséget nyújt az új Kézikönyv, melyet természetesen szeretnénk továbbra is fejleszteni, újabb hasznos információkkal bővíteni a jövőben.

A Kézikönyvhöz elektronikus hozzáférés a www.kef.hu weboldalon található.

A Nemzeti Drogmegelőzési Intézet munkatársai

A Szakember–Szakember Vonal

A segítő szakmában dolgozók örök dilemmája: kell-e segítség a segítőnek? Van, aki szerint a meglévő intézményes keretnek elégségesnek kell lennie egy képzett segítő szakember számára. Mások szerint viszont fontos, hogy a segítő is tudjon segítséget kérni, ha szükséges – és bizony sok helyen hiányzik az intézményi keretek támogató rendszere.

A Kék Vonal tapasztalatai szerint megfelelő képzettség és létező intézményes keretek mellett is kompetensebbé teszi a segítőt, ha van kihez fordulnia. Vajon hány pályakezdő érzi úgy nap mint nap, hogy egy-egy számára új helyzetben nem talál fogódzót? Hány tapasztalt segítő küzd egyedül, szakmai együttműködő partnerek nélkül bonyolult és megterhelő esetekkel? Nehéz sorsú gyerekekkel, családokkal kapcsolatba kerülni, nekik segíteni, gondjaikban támaszt nyújtani, velük együttműködni embert próbáló hivatás, legyen szó pedagógusról, gyermekjóléti szolgálat munkatársáról, gyámhivatal dolgozójáról, rendőrrel vagy védőnőről.

Minden segítő a személyiségével dolgozik, olykor jó, máskor mostoha körülmények között. A Szakember – Szakember Vonal munkatársai abban szeretnének segíteni, hogy megoszthatóak legyenek a gondok, dilemmák – hogy legyen lehetőség együtt gondolkodni olyan valakivel, aki érti és megéri a nehézségeket, és segít válaszokat találni a felmerülő kérdésekre. Egy maroknyi segítség az, amit a már négy éve működő anonim telefonos szolgáltatásban dolgozó csoport ügyelői kínálnak. Az alábbiakban bemutatjuk, hogyan működik a szolgálat, hogyan fogadjuk a hívásokat, mire számíthat, aki bizalmával megtisztel bennünket.

Mi is az a Szakember–Szakember Vonal?

A Kék Vonal Gyermekkrízis Alapítvány a Módszertani Gyermekjóléti Szolgálatok Országos Egyesületének közreműködésével 2004 végén hozta létre a Szakember–Szakember Vonalat, mely anonim konzultációs lehetőséget biztosít mindazok számára, akik gyermekekkel, családokkal foglalkoznak. A Szakember–Szakember Vonal működésének megkezdése óta 353 hívást fogadott és 40 e-mail-es konzultációt bonyolított. Örömmel tapasztaljuk, hogy a hívások és e-mail-es megkeresések száma folyamatosan növekszik. Az elmúlt év vége óta a Kék Vonal Gyermekkrízis Alapítvány által működtetett Gyermek- és Ifjúsági Telefonszolgálatnál ügyelők is megkereshetik a Szakember–Szakember Vonal munkatársait, ha a Gyermektelefonra veszélyhelyzetről szóló hívás fut be. Ennek következményeként 12 alkalommal kezdeményezett konzultációt a Szakember–

Szakember Vonal telefonon, főként gyermekjóléti szolgálatok munkatársaival. Így a segélyvonalra telefonáló, veszélyben lévő gyerekek és családjaik mielőbb konkrét segítséget kaphatnak oly módon, hogy a megkeresett szakember számára a Szakember–Szakember Vonal ügyeletesé már az eset bejelentésekor konzultációt biztosít.

A szolgáltatás az egész ország területéről elérhető, egyaránt kínáljuk a nagyvárosokban élő szakembereknek, egyszemélyes családgondozóknak, illetve más, gyerekekkel foglalkozó szakembereknek (pedagógus, rendőr, óvodapedagógus, védőnő, gyermekorvos stb.), sőt családtagoknak is. Hogy melyik szakma képviselői milyen arányban kerestek meg minket, összefüggésben van azzal, hogy mely szakterület mióta tud a Szakember–Szakember Vonal működéséről. Kezdetben elsősorban a vidéken egyedül, szakmai közösség nélkül dolgozó segítőtűket céloztuk meg, akiknek kevés konzultációs lehetőségük van. A Szakember–Szakember Vonalon fogadott hívásokat elsősorban a gyermekjóléti szolgálatok munkatársai kezdeményezték, mellettük nagy számban telefonáltak vagy írtak e-mailt védőnők, pedagógusok, iskolaigazgatók, önkormányzati előadók, pszichológusok, nevelőszülők, valamint nyomozók is. 2007-ben több alkalommal konzultáltak szülők, nagyszülők és más rokonok is.

A gyermekekkel szembeni rossz bánásmód és családon belüli erőszak a leggyakoribb oka a hívásoknak. *Eddig 117 esetben igényelték a szakemberek konzultációt a klienskörükben előforduló szexuális abúzus, gyerekbántalmazás vagy elhanyagolás ügyében.* Fontos kiemelni ezt a problémátípust, mert annak ellenére, hogy sokszor több szakember is kapcsolatban van az érintett családdal, könnyen rejtve maradnak az esetek, illetve nem sikerül időben megoldást találni. A jelzőrendszer elégtelen működése az ilyen esetekben végzetes következményekkel járhat.

Bizonyára sokan emlékeznek arra az esetre, amikor egy vidéken élő gyerek halt meg rossz bánásmód miatt. A településnek nem volt saját védőnője, orvosa, gyermekjóléti szolgáltatást végzője, társulás keretein belül látták el a települést, ahová hetente egy alkalommal jártak ki a családgondozók. A család egy hároméves gyermeket nevelt, nagyon rossz anyagi körülmények között. Már korábban tapasztalta az orvos, a védőnő, hogy a gyermekén bántalmazás nyomai láthatók. Szóltak is a gyermekjóléti szolgálatnak, hogy vegye fel a családdal a kapcsolatot. A család nem volt együttműködő, de úgy tűnt, hogy a bántalmazás nem folytatódott. Fontos, hogy írásbeli jelzés senkitől, sehová nem érkezett. A családban nevelkedő gyerek életének édesapja vetett véget, aki kikötözte az asztalhoz a gyermeket, és brutálisan bántalmazta, majd nem adott neki enni. A hároméves gyermek az éhezésbe és a sérülésekbe belehalt.

A tragédia után esetkonferenciára került sor. A pályakezdő családgondozó nem tudta, hogy az orvos és a védőnő jelzését írásban kellett volna kérnie. Az esetkonferencián minden szakember kihátrált a gyermekjóléti szolgáltatást végző családgondozó mellől, a végzetes következmény egyszemélyes felelőssévé téve őt.

Sokat segíthet a telefonos konzultáció, ha a családot gondozó szakember érzi, hogy baj van, baj lesz, de nem tudja, mit tegyen, kihez forduljon. A Szakember–Szakember Vonal az ország összes gyermekjóléti szolgálatához eljuttatta tájékoztatóját, és mindenkit arra biztatott, hívja a vonalat, küldjön e-mailt! Valószínűleg az említett gyermekjóléti szolgálat munkatársa is szívesen felhívott volna egy telefonszámot, amikor nem tudta, hogy amennyiben gyermekekkel szembeni rossz bánásmóddal találkozik, akkor mit tegyen, hogyan szakítsa meg a folyamatot, hogyan hívja fel a jelzőrendszer tagjait jelzési kötelezettségük megtételére, hogyan készítsen hivatalos feljegyzést a védőnő és az orvos által elmondottakról.

A Szakember–Szakember Vonalra beérkezett 117 hívás eredményképpen szakmai konzultációk jöttek létre a veszélyhelyzet megoldása érdekében, így a segítő szakemberek sem maradtak magukra a megterhelő eseteikkel, és a bajban lévő gyerekek, illetve családjuk átgondoltabb, összetettebb segítő folyamatban vehettek részt.

Kik telefonálnak, és kik fogadják a hívásokat?

A Szakember–Szakember Vonal elindításában olyan gyermekvédelmi szakemberek vállaltak szerepet, akik a gyermekek nehéz helyzetével, napi gondjaikkal és családjaik problémáival munkájuk közben napról-napra szembesülnek. A telefonokat fogadó szakemberek tudásukkal, a gyerekvédelem területén szerzett több éves tapasztalatukkal, és nem utolsósorban megértésükkel, a segítségben való elkötelezettségükkel igyekeznek támogatni a hozzájuk forduló kollégákat, megerősíteni őket szakmai munkájukban. A Szakember–Szakember Vonal szakmai támogatását egyfelől az úgynevezett háttér stáb nyújtja, mely a különböző szakterületekkel való együttműködést is reprezentálja. Így az ügyelők konzultálhatnak pszichológussal, rendőrrel, gyerekjogással, kisebbségügyi szakértővel, stb. Fontos támogatást jelent továbbá a telefonnál dolgozó szakemberek szupervíziója, amelynek vezetője olyan külső szakember, aki ismeri a Kék Vonal munkáját. A szupervízió a segítő kommunikációra és a konzulensek segítő identitására fókuszál. Ezt egészíti ki az információáramlás, a team közös ügyeinek intézését, szervezését biztosító rendszeres találkozás, csoportmegbeszélés. *Az ügyeltesek munkacsoportként, az egymás iránti felelősségvállalással hitelesen képviselik az együttműködés hatékonyságába, értékébe vetett hitet, szakmai elvet. Ezt a*

munkamódszert közvetítik a konzultáció során a hívó felé, hogy napi munkájában saját környezetében válassza és alkalmazza, mint munkaeszközt, a szakmai és szakmaközi együttműködés módszerét. A családgondozó sokszor egyedül marad olyan esetekkel, amelyekben lenne tennivalója más szakembernek, például rendőrnek, pedagógusnak vagy védőnőnek is. Ilyenkor a legnagyobb segítséget a kompetencia- és felelősséghatárok tisztázása, illetve megerősítése jelenti, aminek egyik legkiválóbb eszköze a szakmaközi esetmegbeszélő, illetve az esetkonferencia lehet. E módszer alkalmazására biztatjuk, ösztönözzük és igyekszünk fogékonyá tenni a hívókat.

A hívó, a szakember elakadásának hátterében álló nehézségek szinte mindig összetettek, hisz legtöbbször egy-egy probléma itt sem önmagában jelentkezik, hanem halmozottan. Leggyakoribb gond az információhiány, mely elsősorban azoknál a szakembereknél tapasztalható, akik nem rendelkeznek szociális szakirányú végzettséggel, nem tájékozottak az ellátási formák és a támogatási rendszerek, juttatások tekintetében, így nem tudják, hogy milyen támogatásokhoz lehet a gyerekeket és családjukat juttatni. De előfordul, hogy a szociális szakirányú végzettséggel rendelkező szakemberek is tájékozatlanok, vagy azért, mert pályakezdők, vagy mert a kisebb településen nem tudnak az internethez és a közlönyökhöz hozzáférni, így az aktuális információk nem jutnak el hozzájuk.

Igen magas az együttműködési nehézségből adódó problémák, elakadások száma is. A hívók leggyakrabban a gyermekvédelmi rendszeren belül tapasztalnak, érzékelnek elégtelen támogatást – bár bizonyára az elvárásaik is magasabbak a kollégáik, a gyermekvédelmi szakma iránt. Azt is érzékelhetjük ebből, hogy még igen nagy a bizonytalanság a feladatok, az elvárások és a kompetenciák tekintetében. Gyakran együttműködési nehézségre panaszkodnak a segítséget kérő szakemberek olyankor is, amikor a társszakma képviselőitől nem az azok kompetenciakörébe tartozó segítséget várnak.

Az észlelő- és jelzőrendszer tagjaitól elvárt együttműködéssel kapcsolatos problémákkal ugyancsak gyakran keresik meg a munkatársainkat.

Viszonylag nagy számban fordul elő, hogy a hívó a saját kliensével való együttműködés nehézségeiről, akadályairól számol be. Bár a fenntartóval való együttműködési nehézségek nem gyakoriak, az ebből fakadó akadályoztatás sokszor reménytelenebbnek tűnő helyzetet eredményez, és ez csak a mélyebb konzultáció során kerül felszínre.

A konzulens számára a segítségnyújtás irányát természetesen a hívó által jelzett probléma típusa

határozza meg. Ugyanakkor fontos látni, hogy pl. a gyakran „csupán” információt kérő hívóval a beszélgetés során felszínre kerülő együttműködési nehézségek megoldását a megerősítés és a hívó lehetőségeinek feltárása nyújtja.

Hogyan segítünk, mit szeretnénk adni?

A Kék Vonal Gyermekkrízis Alapítvány honlapjáról elérhető a Szakember–Szakember Vonal Etikai Kódexe, amiből a leendő hívók és az érdeklődők megtudhatják, milyen elvek szerint dolgozunk a szolgálatnál.

Legfontosabbként kiemelnénk az *anonimitást*. A „névtelenség” kölcsönös, abban az értelemben, hogy az ügyelő is csak keresztnévén mutatkozik be. Minden hívást bizalmasan kezelünk, a hívók és az érintettek titkait megőrizzük. Az anonimitás lehetővé teszi a kétségek, elakadások, szakmai dilemmák könnyebb vállalását.

Az érzések szintje

Akik megtisztelnek bizalmukkal, számíthatnak arra, hogy kíváncsiak vagyunk az érzéseikre, arra, hogy ők maguk hogyan látják a helyzetet, a problémát. Az anonim telefonszolgálat alkalmas arra, hogy megállhassunk egy pillanatra, rátekinthessünk a beszélgetés témájához kapcsolódó érzésekre. Tudjuk, hogy a környezet a segítő szakembertől általában a problémák megoldását várja el. Ha abban tudunk segíteni, hogy a hívó szavakba önti belső érzéseit, gondolatait, akkor ura lehet a helyzetnek, jobban átláthatja a történet szereplőihez fűződő viszonyát, a sok esetben összekuszálódott elvárásokat, indulatokat. Mindez segít megvilágítani, hogy miért is van az adott helyzetben, és ez új szempontokat adhat a megoldás keresésében is.

A gondolatok szintje

Az érzések feltárása után lépünk a gondolatok szintjére. A hívásnak ebben a fázisában a cél az, hogy megtudjuk, a hívó szerint miről szól az eset. A hívónak van hipotézise, ezért fontos az arra való rákérdezés, hogy általában mit gondol, általánosságban milyen előfeltevései vannak.

Nagyon fontos figyelembe venni, hogy ha a hívó segítő szakember, a személyisége munkaeszköz. Sok esetben védelemre szorul olyan esetekben, amelyek a személyiségre hatnak. Abban igyekszünk segíteni, hogy a problémát tisztábban lehessen látni, ez elengedhetetlen a következő lépéshez.

A célmeghatározás szintje, a stratégia

A cél meghatározását követően azt kutatjuk, mit gondol a hívó: milyen lépésekkel jut el a céljához?

A beszélgetés korábbi fázisai alapján fel tudjuk vázolni a hívó számára az általunk érzékelt problémás területeket.

A továbblépéshez fontos, hogy tudjuk, mit gondol: melyik területen tud magabiztosan dönteni, cselekedni, valamint, hogy milyen elvárásai vannak önmagával szemben.

Különösen jelentős annak érzékeltetése, ha a hívó vállalása túl heroikus, például olyan esetekben, amikor a megoldás nem kizárólag rajta múlik.

Az eset újragondolása

A hívó azzal, hogy telefonál, időt és energiát szán arra, hogy újragondolja és megoldást találjon az esetre. Meggyőződésünk, hogy az ilyen befektetés gyümölcsöző. A konzultáció során dolgozott a hívó az esettel és önmagával egyaránt. Ez minden körülmények között tiszteletre méltó.

Az utánkövetés

A konzultáció megismételhető, akár ugyanavval a problémával, akár újabb esettel kapcsolatban.

A Szakember–Szakember Vonal hívói, bár sokszor együttműködési nehézségekbe ütköznek, vagy akár szakmai identitásuk terén küzdenek bizonytalansággal, motiváltak abban, hogy egy független szakemberrel közösen gondolkodjanak a lehetséges alternatívákon. Elmondható, hogy a szolgáltatás meg tudja szólítani azokat a szakembereket, akik fontosnak érzik, hogy a problémás eseteikben a lehető legjobb megoldás szülessen, és igénylik a konzultációt, mint egyfajta szupervíziót. A hívások egyre növekvő száma azt bizonyítja, hogy valóban szükségesnek érzik a területen dolgozó kollégák, s képesek élni ezzel a szakmai segítséggel. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a telefonon történő esetmegbeszélés hatékony, elérhető segítséget tud nyújtani számukra a gyerekekkel, családokkal kapcsolatban.

A Szakember–Szakember Vonal új út a segítséghez, olyan szolgáltatás, amin minden fél csak nyer. Nekünk, az ügyeletet adóknak kitüntetés, hogy a munkatársainkat segíthetjük, hogy akár csak néhány percre is, de partnerek lehetünk a munkájában, a megoldások keresésében.

Szakember – Szakember Vonal:(06-1) 302 09 44

(hívható: kedd, csütörtök, péntek, 10-14 óráig)

szakemberek@kek-vonal.hu

www.kek-vonal.hu

